

Olujni arhipelag

Prilog haljeutičkoj antropologiji Viškog otočja

JOŠKO BOŽANIĆ

GEOGRAFSKO ODREĐENJE

Viški arhipelag smješten je usred Jadrana. Najveći otok je Vis, a od njega dalje na pučini puno manji Ravnik, Budihovac, Jabuka, Brusnik, Sveti Andrija, Biševo i Palagruža. Ovo je jedini prostor Jadrana unutar kojeg je prije 220 milijuna godina došlo do velikih geoloških promjena prodorom dijapira – mase užarene dubinske soli koja je provalila prema površini uzdižući sedimentne ploče formirane petrifikacijom pijeska i ljuštura morskih organizama. Središte te tektonske provale iz dubina Zemlje bilo je u prostranoj uvali Komiže. Njezini vrhovi strše nad morem kao otoci Jabuka i Brusnik ili pak nisu doprli do površine mora te su ostali kao poznati ribarski brakovi (podmorski otoci) Kavalina (kod Brusnika), a vjerojatno i Gatula, Sika od Trešjovca i Tara kod otoka Biševa. Poseban geološki kuriozitet jest najudaljeniji otok Viškog arhipelaga, Palagruža, geološki najstariji jadranski otok.

Jadranski otoci nekadašnji su vrhovi planina koje su se uzdigle nad nepreglednom ravnicom po kojoj su tekle rijeke Krka, Cetina i Neretva, na istočnoj strani i rijeka Pad. Porast razine mora na kraju mlađeg glacijala prije dvanaest tisuća godina pretvorit će ih u jadranske otoke. Na sjeveroistočnim predjelima Visa golemi su eolski nanosi, čitava plodna polja pijeska koja su donosili siloviti sjeverni vjetrovi pušući s dinarskih planina preko ravničarskih pjeskovitih polja. Na južnoj obali Visa, koja je na udaru žestokih južnih vjetrova, nastale su tako i brojne geomorfološke formacije – špilje i uvale, pravokutni oblici naslaganih blokova ili špiljskih otvora.¹

¹ Upotrijebljeni su podatci i navodi iz Plana upravljanja Geoparkom Viški arhipelag: https://cdn.prod.website-files.com/61c35ff739775903fc2bc8f9/67853accfcee9726a25a28c6_Plan%20upravljanja_%20GPVA_HR.pdf.

Rute

Najstariji i najfrekventniji transjadranski put između istočne i zapadne obale Jadrana bila je ruta koja vodi s poluotoka Gargana u talijanskoj pokrajini Puglia preko otočja Palagruže, Biševa i Komize u jugozapadnoj uvali otoka Visa i rta Punta Planka poznatog u antici kao Diomedov rt blizu Trogira. Naziv Diomedov put nastao je prema imenu ahejskog junaka u Trojanskom ratu iz Homerove *Ilijade* koji kao i Odisej plovi Sredozemljem poslije pada Troje u potrazi za novim zemljama. Jednu je našao na poluotoku Garganu gdje je osnovao nekoliko gradova. Istraživao je i zemlje na istočnom Jadranu te je na ovom najstarijem transjadranskom putu vjerojatno posjetio i komišku uvalu, zanimljivu pomorcima zbog izvora svježe vode na njezinim plažama.

Na Jadranu su rasla i padala carstva i kraljevstva, a Hrvati koji su se ondje doseljavali u 7. stoljeću iskusili su vladavinu Rimljana, hrvatskih kraljeva, Mlečana i Austrijanaca. Britanci su Vis nazvali *The Gibraltar of the Adriatic* početkom 19. stoljeća, kada je Vis bio britanski *porto franco* za trgovinu s Europom u vrijeme Napoleonove kontinentalne blokade. Vis je poznat i po čuvenoj pomorskoj bitci Boj pod Visom koja se 1866. pretežno vodila duž njegove sjeverne obale. Austrougarska mornarica porazila je tada nadmoćnu talijansku armadu. Zastavni brod *Re d'Italia* potopljen je uz sjevernu obalu Visa, kod sela Okjucina.

GAJETA FALKUŠA – BARKA IZ DUBINA VREMENA

Morem oko Visa i njegova otočja plovilo se oduvijek. U dugom nizu koji počinje brodicama iz prehistorijskih vremena, nastavlja brodovima na Diomedovu putu i, barem za sada, završava modernim brodovima koji nadiru iz svih pravaca, ističe se ribarski brod zvan *falkuša*. Priča o njoj više je nego priča o jednom tipu ribarskog broda spašenog u posljednji trenutak od zaborava. To je priča o jednom insularnom svijetu najudaljenijeg nastanjenog hrvatskog otoka Visa. Priča o kolektivnoj memoriji sačuvanoj usmenom predajom otoka koji čuva svoju kulturnu posebnost i istovremeno pripada univerzumu sredozemne maritimne kulture.

Falkuša je ribarski brod koji vjerojatno dolazi iz antičke grčke tradicije o čemu svjedoči i njezin naziv *falkuša* od grč. *falkes* 'ograda', a u grčkom iz arapskog *halka* 'prsten', što govori o montabilnoj ogradi (falke) koja se može postaviti na bokove broda radi zaštite od valova i skinuti da bi brod bio niži tijekom ribolova. Riječ *gajeta* nastala je prema talijanskom gradu Gaeta na obali Tirenskog mora, a ime grada prema imenu dadilje trojanskog junaka Eneje, utemeljitelja Rima, koji je svoju dovilju *Kaie-tu* poveo na put Sredozemljem poslije pada Troje. *Kaieta*, kako pjeva Vergilije u epu

*Eneida*², umire na žalu gdje će joj biti grob, a grad koji tu nastaje nosi njezino ime Gaeta. Ti podatci govore o velikoj starini tog tipa broda poznatog u Sredozemlju od grčkih otoka (Kreta), talijanskih (Sicilija) do Španjolske (Palamòs) i Portugala (jedna se nalazi u Pomorskom muzeju u Lisabonu). Na Jadranu su gajete falkuše gradili korčulanski brodograditelji isključivo za komiške ribare, a falci za te brodove izrađivali su se u Komiži.

Kao pomorski narod, grčki kolonisti donijeli su iz svoje domovine Sirakuze na otok Vis ne samo visoko razvijeno umijeće brodogradnje i pomorstva već i svoje ribolovno umijeće. O tome svjedoče arheološki nalazi na Visu kao što su keramički utezi za mreže i brončane kovane udice, lik dupina na reversu isejskog novca i u mozaiku poda rimskih termi u Visu te likovi riba na isejskim vazama.

Za falkušu je vezana jedinstvena ribarska regata od Komiže do Palagruže, najduži veslački maraton na svijetu, ujedno i najstarija jedriličarska regata na Jadranu prema dokumentu iz godine 1593. koji se čuva u Župskom uredu u Visu. U vrijeme bonace veslači su bez prekida morali veslati od izlaska do zalaska sunca, i do petnaest sati bez prekida, da bi prevalili put teško natovarenim falkušama od Komiže do 42 milje daleke Palagruže. S malo vjetra iz pravaca sjeveroistoka do sjeverozapada stizali su na Palagružu za manje od sedam sati.

POSLJEDNJI BRODOLOM

Bilo je jutro 30. kolovoza 1986. godine, četvrti dan poslije strašne nevere koja je došla sa zapada i u uvali Porat na Biševu potopila tri barke. Među njima bila je i posljednja komiška gajeta falkuša – *Cicibela*, čiji je suvlasnik bio pokojni kapetan Aleksa Torre. Toga dana plakao je stari kapetan u svojoj konobi dok je plivaričar *Edi* podizao olupinu falkuše na svoju palubu. Taj prizor stari kapetan *Cicibele* nije mogao gledati. Bio je to prizor ravan iznošenju umrlog člana obitelji iz kuće.

Doista, komiška gajeta falkuša, jedinstven tip ribarske barke na ovom moru, doplovi-la nam je iz velikih dubina vremena da bi svoju plovidbu okončala razbivši se te olujne kolovoške noći krajem prošlog milenija o hridine otoka Biševa. Da se nije dogodio taj

² Publije Vergilije Maron: *Eneida* (početak VII. pjevanja)

Ed ancor tu, d'Enea fida nutrice

Caieta, ai nostri liti eternal fama

Desti morendo; ed essi anco a te diètro

Sede on orata se d'onore a' morti

È d' aver lossa con secrate e 'l nome

Ne la famosa Esperia. Ebbe Caieta

Dal suo pietoso alunno esequie e lutto

brodolom, možda bi *Cicibela* kao i sve druge falkuše doživjela sudbinu starih drvenih brodova koji su obišli svoj životni krug. Bila bi spaljena u žrtvenom ognju u čast zaštitnika pomoraca svetog Nikole.³

Unutar komiške tvrđave Komune, kalafati su vratili *Cicibeli* prvobitni izgled, a komiški ribar Ivan Vitaljić Gusla opremio ju je jedriljem i ribolovnim alatima. Postala je muzejski eksponat i jedina materijalna veza s nestalim svijetom komiške ribarske povijesti.

Ars halieutica

Kulturna ustanova za istraživanje iskustva življenja s morem *Ars halieutica* osnovana je u Komiži povodom brodoloma posljednje komiške falkuše *Cicibele* 1986. godine. Institucionalizirana je povodom izgradnje nove falkuše *Comeza-Lisboa* za EXPO 98 u Lisabonu 1997. godine. Naslovni atribut *halijeučki* uzeli smo prema epu *Halieutica* koji je grčki pjesnik Opijan iz Kilikije (3. st.) napisao u progonstvu na otoku Mljetu te prema istoimenom epu rimskog pjesnika Ovidija koji je na temu ribolova ispjevao ep *Halieutica*. Ta riječ izvorno znači *ribarenje*, imenuje, dakle, primarnu ljudsku djelatnost, najstarije ljudsko umijeće na moru. U njezinu korijenu grčka je riječ *hals* što je jedan od pet naziva koje poznaje starogrčki jezik za more (*thalasa, kolpos, pelagos, pontos* i *hals*). Riječ *hals* još znači 'sol' – esenciju mora.

Ars halieutica jedina je institucija koja se sustavno bavi transdisciplinarnim znanstvenim istraživanjem hrvatske maritimne baštine. Fokus njezina istraživanja upravo je gajeta falkuša koju je ribarska tradicija Komiže na otoku Visu čuvala do sredine 20. stoljeća. To je jedinstven europski primjer sustavnog znanstvenog istraživanja jednog tipa broda koje je uključilo brodogradnju, navigaciju, ribarstvo, usmenu predaju, jezik, leksikografiju, halijeučku etnologiju, tradicionalnu meteorologiju, toponimiju i antropnimiju, povijest i kulturnu antropologiju. Poslije dva desetljeća istraživanja *Ars halieutica* je pod pokroviteljstvom UNESCO-a i HAZU-a sagradila repliku gajete falkuše. Istraživački tim *Ars halieutica* rekonstruirao je povijesni brod i cjelokupni kulturni i društveni kontekst kojem je pripadao.

Preporod, misija

Novu falkušu izgradio je u svom malom škeru u Trogiru brodograditelj Tonči Bakica. Gradio je prema projektnoj dokumentaciji i pod nadzorom konstruktora falkuše profesora Velimira Salamona. Porinuću u Komiži 6. prosinca 1997. nazočili su najviši predstavnici EXPO 98 iz Lisabona i tako simbolično označili početak 100. svjetske izložbe na kojoj je Hrvatska prvi put sudjelovala. João Filipe Galvão de Carvão, direktor Festivala brodova na EXPO 98, dobio je čast da prinese baklju žrtvenoj barci i da ju zapali u čast svetog Nikole. Dok je prema drevnom običaju gorjela žrtvena barka

³ Betinska gajeta istog imena, *Cicibela*, našla se na popisu kulturnih dobara Republike Hrvatske. Plovi i danas.

u čast zaštitnika pomoraca, na jednom komiškome žalu pred masom od dvije tisuće ljudi i pred kamerama brojnih novinara, portugalskih i hrvatskih, porinuta je u more nova falkuša koju će njezina kuma Simonetta Luz Afonso, direktorica portugalske izložbe na EXPO 98 u Lisabonu, krstiti imenom *Comeza-Lisboa*, povezujući tim imenom drevno ime Komiže i prijestolnicu Portugala, Lisabon.

Rođena iz vatre i dima žrtvene barke zaplovit će tog dana *Comeza-Lisboa* na svoje putovanje, koje traje od tada već dvadeset i pet godina, da bi predstavljala svojom plovidbom, ali i besjedom i slikom, jedinstvenu priču o svijetu komiških ribara s olujnog arhipelaga. U toj misiji prešla je ta povijesna hrvatska barka četrdeset i tri tisuće kilometara sudjelujući na najvažnijim europskim festivalima mora: Lisabon – EXPO 1998, Palamós – *Promediterranea, Jornades sobre: La Vela Latina* 1998; Brest – *Fête internationale de la mer et la narines* 2000, 2004, 2008; Venecija – *Regata storica* 2005, 2006; Brest – *Les tonners de Brest* 2012; Oslo – *Forbundet Kysten landsstevne – Bicentnari of the Norwegian Constitution* 2014; Cabo da Cruz (Galicija) – *XII Encontro de embarcacacIONS tradicionais de Galicia* 2015; Prag – *The boat Festival on the Vltava river* NAVALIS 2017; Strasbourg EU Parlament – *Terra Marique / Maritime Land – Floating Heritage in Support of European Recovery* 2022. Žrtvena vatra još je daleko.

KOMIŽA NA OTOKU VISU

Mi se nalazimo, gospodo, u sredini Jadranskoga mora, na ubavom i proslavljenom otoku Visu, koji je u to naše more dalje prodro, kao da ga se ne boji (...). Od davnih davnina ovi su otočani na glasu pomorci, na glasu ribari, a sila je faktičnih prilika od njih zahtijevala da se dadu na more, pametnije i razboritije, negoli drugi naši otočani, koji su bliže primorja, dakle bliže zaklona, bliže tihe luke, gdje da se za burnog vremena spase. A ovi su se otočani na vrijeme tako umno u svojoj struci razvili, te im nema para u našoj Dalmaciji. Oni su doveli svoje ribanje do priličnog usavršenja, a podigli su ga do pravog obrta, kako ćete se skoro osvjedočiti kad stanemo da ga s bližega promatramo. U Komiži je mnogobrojnih ribarskih lagja i svakovrsnih ribarskih sprava, pak je tu lijepe za vas prilike da gledate i proučite ta ribarska sredstva, koja bi u tolikom broju i u tolikoj raznolikosti vi uzalud tražili u drugom kojem mjestu obale naše. Ovdje se ribarskim zanatom ne bavi samo niža ruka, kako to obično biva po drugim mjestima, nego i izobraženija pa komiškim ribanjem vlada neki napredni duh koga u drugim mjestima još na žalost nema. Ovdje vam je, gospodo, aristokracija i inteligencija našeg obalnog ribarstva.

(Iz govora Petra Lorinija, carskog inspektora za ribarstvo, povodom otvaranja prvog tečaja o ribarstvu u Austro-Ugarskoj u Komiži 23. kolovoza 1897.).

Jadranski ribarski centar

Komiška riblja industrija nije imala premca na Jadranu. Stoljeća ribarenja odredila su i urbanu jezgru Komiže, jedinstven primjer ribarske arhitekture. Sve kuće uz more u prizemnim prostorijama bile su obiteljske manufakture za proizvodnju slane ribe. Iz njih se izvozilo na tisuće barila slane ribe u Veneciju, Grčku i zemlje Levanta. Ribari iz Komiže bili su do sredine 19. stoljeća jedini pučinski ribari Sredozemlja. U Komiži je podignuta i najstarija tvornica za preradu ribe u Sredozemlju (1870.). Prva u Europi bila je u Nantesu (Francuska), druga u Komiži – tvornica „Mardešić“. Doprta je do obala Atlantika, daleko od svog otočnog ruba. Krajem 19. stoljeća Komižanin Mardešić podiže barake za soljenje plave ribe na Costa da Morte Finisterre u Galiciji (Španjolska). Bio je to početak španjolske riblje industrije. Dalmatinci su zadužili svjetsko ribarstvo dvadesetog stoljeća i preko oceana, u Amerikama. Među njima je bilo izumitelj čiji su izumi mijenjali svjetsku ribarsku povijest (Božanić, 2009).

Brodski motor – početak nestanka milenijske tradicije

Svijet o kojem ovdje govorimo živi još jedino u sjećanju. Počeo je nestajati s pojavom brodskog motora. Pojavio se na ribarskom brodu tridesetih godina i unio dramatične promjene. Tradicionalno iskustvo, koje je stoljećima izgrađivalo svoju superiornost u najsurovijim uvjetima borbe za opstanak, više nije bilo potrebno. Svekoliko znanje koje je ta tradicija održavala usmenom predajom i kontinuiranom ribolovnom, nautičkom i brodograditeljskom praksom, postaje suvišno. Preko noći dogodila se dramatična promjena te je postalo izvjesno da će čitav jedan osebujan, egzotičan svijet pučinskog fronta hrvatskog arhipelaga definitivno nestati i da o njemu već sljedeća generacija neće znati gotovo ništa.

Za razliku od Morlaka Dalmatinske zagore, koji još od vremena Alberta Fortisa svojom etničkom egzotičnošću privlače pažnju povjesničara i književnika, kasnije i sociologa i antropologa, svijet jadranskih pučinskih ribara, iako jedinstven u Sredozemlju, nije istražen i opisan. A riječ je o antropološki iznimno zanimljivoj insularnoj kulturi, o svijetu pučinskih ribara koji je i svojim jezikom i svojim običajima i načinom života bio drugačiji od drugih, a istovremeno povezan s univerzumom sredozemnog svijeta u tolikoj mjeri da je u njegovoj kulturi moguće pronaći utjecaje ne samo moćne, na Jadranu dominantne Venecije već i utjecaj kultura i jezika s dalekih sredozemnih obala. Bili su jedini u Sredozemlju koji su u prošlim stoljećima, kada je gusarstvo bilo najunosnije pomorsko zanimanje (na Jadranu sve do 30-ih godina devetnaestog stoljeća), lovili na otvorenom moru, u likvidnom elementu koji ne poznaje granice, koji povezuje obale, jezike i udaljene kulture. Prilog antropologiji hrvatskog ribarstva koji slijedi nastoji osvijetliti taj svijet iz njega samoga, iz njegova vlastita motrišta, pa i iz njegova vlastita jezika. Dakako, ovo je tek nacrt za jednu moguću halijeutičku antropologiju hrvatskog pučinskog arhipelaga kojem je Alberto Fortis u svom *Putu po Dalmaciji* posvetio tek nekoliko usputnih i površnih bilješki.

PALAGRUŽA – OTOK PUČINE

Palagruža je geološki najstariji jadranski otok. Prije dramatičnog porasta razine mora prije 12 000 godina bio je mnogo veći – protezao se u smjeru istok-zapad više od 20 milja. Na Maloj Palagruži, na predjelu Papina njiva, arheolozi su otkrili nalazište kretna koji se vadio prije osam tisuća godina, kada se pretpostavlja da su ga naselili prvi stanovnici. Koristio se za izradu raznih vrsta sječiva i vrhove strelica. Kada se gradio svjetionik na Palagruži 1874., otvoren je kamenolom sa sjeverne strane platoa Salamandrija. Ubrzo se pokazalo da će biti nemoguće sagraditi lanternu od palagruškog dolomitnog kamena jer je previše tvrd i zidari su na njemu oštećivali klesarsku opremu. Vidljivo je da su u zgradu svjetionika ugrađena samo dva reda kamenih blokova od tvrdog palagruškog kamena. Kada su uvidjeli da tako neće moći dalje, klesari su odlučili nastaviti gradnju kamenom koji je valjalo prenijeti s Korčule, što je poskupilo gradnju. Pri iskopu kave za kamen⁴ otkriven je sloj vulkanskog pepela. Na Palagruži su geolozi identificirali i jedinstvenu vrstu crnog kamena biomineralnog podrijetla, nazvanog *pelagozit* po imenu Pelagosa (Palagruža), od grč. *pelagos* 'more, pučina' (Crnjaković *et al.*, 2005). Nalazi se u obalnom pojasu Palagruže, najviše do 13 m nadmorske visine i indikator je uzdizanja otoka za dva milimetra godišnje nad morem pod pritiskom izazvanim trvenjem planinskih sustava Dinarida i Apenina. Zbog toga se na Palagruži i na Brusniku koji se također uzdiže pod pritiskom tektonike jadranskih ploča mogu uočiti konglomerati oblutaka ili tzv. paleožala visoko nad obalnom crtom.

Liber Comisiae

Priča o Palagruži ne staje na otočnom rubu. Dopire do Komiže i okolnog mora, dočarava znamenite ribarske regate. Važna je za povijest hrvatskog ribarstva. Komiški ribari stoljećima su svojim falkušama dolazili u ribolov na ovaj otok. Hodočasnici na putu u svetu zemlju ostavljaju pisana svjedočanstva o prizorima masovnog pohoda komiških ribara koji u njezinim vodama love goleme količine plave ribe, sole ju i izvoze u Veneciju i zemlje Levanta. Na ribarske pohode na Palagružu kretalo se iz Komiške luke u regatama od stotinjak falkuša da bi se mogli oduprijeti gusarima koji su ih napadali ne samo zbog pljačke barila slane ribe već i zbog zarobljavanja ribara koje su prodavali na tržištu robova, odakle su odvođeni na galije.

Na Visu je sačuvana jedna neobična povijesna knjiga koja svojim najvećim dijelom dokumentira ribarsku povijest Komiže. To je *Liber Comisiae* – rukopisna zbirka dokumenata koju je prikupio kroničar Komiže don Nikola Borčić Jerolimov u drugoj polovini osamnaestog stoljeća, a danas se čuva u Župskom uredu u Visu.⁵ *Liber Comisiae*

⁴ Gotovo svaki otok na Jadranu ima ili je imao kamenolom. Zovu ih po talijanski, kave.

⁵ Manuscript *Liber Comisiae conscriptus anno Reparate salutis 1784.*

Slika 1. Manuskript *Liber Comisiae anno Reparate salutis 1784*. Autor: *Nicolaus Borcich Hieronymi Filius*. Stranica 201. *Liber* popisuje 74 komiška svičara prijavljena za regatu falkušama od Komiže do Palagruže 12. lipnja 1593.

sadrži najstariji dokument o regati falkuša od Komiže do Palagruže. Godine 1593., 9. svibnja, u središtu komune kojoj tada pripada otok Vis – u gradu Hvaru, sastavljen je popis sedamdeset i četiri vlasnika gajeta falkuša koje će početkom ribolovnog mraka sudjelovati u regati od Komiže do Palagruže (Novak, 1952: 44). U nizu dokumenata koji se odnose na prvu poznatu regatu određuje se da se svi prijavljeni ribari moraju javiti dvadesetog svibnja u Komiži glavarima ribolova Franji Borčiću i Jakovu Bogdanu. Zabranjuje se samostalan odlazak na Palagružu pod prijetnjom kazne od osamnaest mjeseci veslanja na galiji u okovima. Spominje se da će ratna galija pratiti regatu radi zaštite od gusara. Hvarski knez naređuje ribarima da se naoružaju puškama arkebuza- ma te zabranjuje sudjelovanje djeci ispod osamnaest godina. Svi ribari moraju slušati zapovijedi palagruških glavara ribolova, a ako bi im se suprotstavili, glavari ih mogu vezane poslati u hvarski zatvor (Novak, 1952: 54).

Na znak topovskog hitca u rano jutro dvanaestog lipnja 1593. krenula je tako iz Komiže armada od sedamdeset i četiri falkuše, predvođena ratnom galijom, prema četrdeset i dvije milje udaljenoj Palagruži. Na svakoj gajeti bilo je pet veslača i, ako tog jutra nije bilo vjetro, tristo i sedamdeset vesala zapjenilo je more kada je odjeknuo top na bedemu renesansne tvrđave u komiškoj luci. Do žala Palagruže trebalo je veslati bez prekida u maratonu koji je trajao oko petnaest sati. Regata je bilo i prije prve zabiljež-

ne, a plovilo se nebrojeno puta i kasnije. U ribe se išlo stoljećima usprkos zabranama, kaznama i progonima. Veneciji i njezinim ratnim galijama nije se moglo suprotstavljati; ostajalo je slati peticije i molbe, tražiti stara prava i biti uporan.

Peticije Veneciji i kazne

O upornosti svjedoči peticija venecijanskim vlastima od 16. svibnja 1637. U ime svih Komižana potpisali su ju komiški prokurator i Antun Delić i Vinko Karuza te glavari ribolova na Palagruži Antun Maffio i Vid Bogdan. Ističu da su ribari koji love mrežama vojskama jednom uživali ista prava. Kada su ih izgubili, izgubili su i pravo ribolova na Palagruži gdje nije moguće loviti mrežama tratama zbog neprikladnog podmorja. Naglašavaju da falkuše plove zajedno na Palagružu u velikom broju – i do stotinu brodova da bi se mogli suprotstaviti gusarima. Naglašavaju da oni čuvaju more i obavještavaju venecijanske vlasti o neprijateljskim brodovima s obzirom na to da je Palagruža bliže Apuliji nego Visu. Ističu i svoju zaslugu za tjeranje puljskih ribara s Palagruže (Novak, 1952: 79).

Nije pomoglo, ali ribari olujnog arhipelaga lovili su i dalje. Falkuše su isplovljavale svakog mraka, a upornost i otpor izrasli su u epopeju. Godine 1655., 25. srpnja, izrečena je u odsutnosti optuženih presuda desetorici ribara iz Komiže zbog odlaska na Palagružu gdje su lovili sardele vojskama. U presudi se uz ostalo kaže: „Svjesni svoga teškog prestupka nisu znali kako da se pojave pred lice pravde, te da bi se tako golema krivnja i tako sablažnjiva nepokornost kaznile zaslužnom kaznom, proglašavamo da Bartul Zamberlin, Petar Petričević, Andrija Harvat, Petar Covo, Mihovil Pavšić, Pavao Bracan – mlađi, Franjo Fruzin, Jakov Galiot i Ivan Perina, odsutni podanici, imaju se smatrati izgnanim iz ovog grada i njegove oblasti i iz provincije Dalmacije za vrijeme od neprekidnih deset godina, s tim da im granica bude tvrđava Klis. Ako se u tom vremenu zateknu da su prekršili odluku o izgonu i prevedu u uze pravde, neka se postave da služe na galiji Prejasne Republike kroz neprekidnih pet godina kao veslači s okovima na nogama, a u slučaju da bi koji od njih za tu službu bio nesposoban, treba da bude držan u zatvoru tri godine, a zatim vraćen u izgnanstvo (...). Onima koji ih uhvate ili ubiju, kada ispostave vjerodostojnu potvrdu o ubojstvu, isplatit će se četiristo lira po pojedincu od njegova imanja ako ga je imao, a ako nije od dobara ove općine dio točne polovine (...)" (D'Erco, 1973: 192–193).

Ribare koji love vojskama mletačke vlasti tretiraju kao razbojнике. Nižu se drastične kazne: progone ih iz njihova zavičaja, osuđuju na višegodišnje kazne veslanja na galijama u okovima, plijene im imovinu, spaljuju mreže. Proglas generalnog providura Alvisa Moceniga godine 1697. prekršiteljima zabrane lova sardela vojskama propisuje neoprostivu kaznu „spaljivanjem brodova i mreža, globom od pedeset dukata za svaku mrežu, izgonom, zatvorom, robijom (...)" (D'Erco, 1973: 194).

Godinu dana kasnije, 1698., komiški vojskari šalju mletačkom duždu molbu da im dopusti lov sardela mrežama vojskama. U poniznoj molbi moćnom vladaru kažu: „Područje Komiže je dio otoka Visa, ali najneplodnije i najjalovije u čitavoj Dalmaciji. Smje-

šteno je na krševitom tlu, okruženo golim kamenim brdima. Na njemu ne može uspjevati nikakva žitarica jer leži u raljama mora. Plodnost tog zemljišta jedva da se razlikuje od jalovosti nesretne Arabije. A takvom bi se mogla nazvati i Komiža da nema mora koje je pomaže, jer iz njega se samim ribarenjem prehranjuje oko 1800 duša... Ovom jadnom i siromašnom narodu glavno je sredstvo za uzdržavanje lov na sardele za koji oni upotrebljavaju male mreže zvane sardelare jer im siromaštvo ne dopušta skupi ribolov sa tratama." U toj molbi komiški vojnari ističu svoje zasluge za Veneciju u borbama protiv Turaka i spominju teške kazne koje trpe zbog nepravdanih zabrana lova sardelarama. Kažu da moraju loviti da bi preživjeli oko dalekih otoka Sušca i Palagruže gdje se izlažu opasnosti od napada gusara koji su, kako navode u molbi, „posljednjih godina u nekoliko navrata odvuikli njih 176 u ropstvo" (D'Erco, 1973: 196). To pismo za dužda mletačkog uputili su komiški ribari Vijeću mudrih u Veneciju u mjesecu srpnju 1696. Umjesto odgovora pohodile su ih venecijanske ratne galije koje su 1700. u Komiži spaljivale mreže sardelare.

U svojoj rukopisnoj knjizi *Povijest zakonodavstva o morskom ribolovu u vodama Austrijskog primorja* Ricardo d'Erco zapisao je sredinom devetnaestog stoljeća o progonu vojnara ove riječi: „Protiv njih je, izuzev u rijetke časove primirja, bjesnio Krilati Lav svom žestinom svog uvrijeđenog autoriteta. Bez predaha ih je progonoio konfiskacijom i paležom prijeteći prekršiteljima svojih zabrana najstrožim kaznama: zatvorom, izgonom, robijom pa čak i smrću. Zbog vojga je on nekoj djeci oduzimao očeve, ženama muževe, čitavim porodicama njihove jedine hranitelje šaljući ih u progonstvo ili na robiju. Ali tolika okrutnost nije ničem vodila. Kao što hidri kad joj odrubimo jednu glavu, izraste druga, tako su konfiscirane i spaljene vojge bile nadomještane drugima. Ribari su znali prkositi svim ispadima ludoga bijesa te su na koncu ostali neukroćeni i nepobijedeni u bjesomučnoj borbi koju su kroz dvjesto godina vodili s Mletačkom republikom" (D'Erco, 1973: 183).

Francesco Grimani, generalni providur Dalmacije i Albanije, donosi u to vrijeme proglas kojem je cilj potpuno iskorijeniti sardelare. U tom proglasu izdanom 14. kolovoza 1756. godine komiškim ribarima daje se rezolutan ultimatum: „Svatko tko ima, drži ili posjeduje sardelare mora ih u roku od petnaest dana od ove obavijesti donijeti i predati nama na raspolaganje. Mi ćemo se u pogledu njihove sudbine, a potaknuti samilošću, pobrinuti da postupimo u smislu onih odredaba koje će biti što je moguće blaže za same vlasnike istih, a da pri tom nećemo skrenuti ni za dlaku od izvršavanja gore spomenutih propisa. Nakon isteka spomenutog razdoblja pristupit ćemo čvrstom rukom, pa i upotrebom ratnih brodova, iskorjenjivanju i uništavanju tih mreža na bilo kojem mjestu i u bilo čijim rukama se nalazile" (D'Erco, 1973: 203).

Iako na zalazu, mletački imperij odlučio je tih godina konačno uništiti najstariji način lova sardela. Poslije proglasa iz komiških ribarskih baraka plijenjene su i spaljivane mreže sardelare, a komišku luku pohodile su više puta mletačke ratne galije da bi pomogle kaznenu akciju vlasti. „Ratne lađe i kaznene ekspedicije krstare ribolovnim vodama," piše Mijo Mirković, „plijene mreže i čamce, zarobljavaju ljude. Ono što se javlja

kao neposredni povod za kaznene ekspedicije uvijek je nepodatnost, samostalnost, slobodarstvo ribara, 'scandaloso libertinagio' i 'iniquo talento' Komižana." Unatoč takvim prilikama komiški vojnari lovili su i dalje svojim zabranjenim mrežama. Nedostatak plodne zemlje, ali i duga tradicija vojarstva, razlog je tomu da Komižani usprkos rigoroznim kaznama ne napuštaju ribolov vojskama. „Te nesretne prilike”, kako kaže D’Erco, „velikog dijela pučanstva Komiže, bile su razlogom da ono nije htjelo niti moglo napustiti ribolov vojskama niti u daljini, a ni u blizini vlastitog otoka. One su ga učinile neustrašivim u dugoj borbi koju je izdržao s mletačkom vladom” (D’Erco, 1973: 207).

OTOK SVETI ANDRIJA (SVETAC)

*Dospjeli smo na posljednji rub Jadrana gdje se već kaže: Dovle i ne dalje
(nec plus ultra) (...)*

Tin Ujević: *Teutin dvor* (putopis o otoku Sveti Andrija, 1930.).

Nec plus ultra! – Ničega dalje!, natpis je na Herkulovim stupovima u Gibraltaru koji je, prema legendi, upozoravao moreplovcu u antici da su stigli na kraj poznatog svijeta. Završavao je na atlantskim vratima Sredozemlja gdje počinje Atlantik ili Mračno more – *Mare tenebrosum*. Tu asocijaciju o kraju svijeta izazvao je susret velikog hrvatskog pjesnika Tina Ujevića s otokom Sveti Andrija 1930., na kojem je u to vrijeme živjelo nekoliko obitelji Zanki.

Hridine otoka Sveca donedavno su bile krajnja nastanjena zemlja hrvatskog arhipelaga. Tu, na njegovim vratima iza kojih se smjestilo više od tisuću i dvije stotine otoka, diže se tristo i jedanaest metara nad morem na zapadnom horizontu, promatranom iz komiške uvale, pučinski otok Sveti Andrija, nazvan po imenu zaštitnika ribara, po imenu Kristova apostola Andrije.

Do tog usamljenog i teško pristupačnog otoka (još) ne vode turističke rute, ne iskrcavaju se na njegovoj surovoj obali bez pristaništa i zaklona dokoni turisti sa svojim kamerama i priborom za sunčanje. Osim obitelji Zanki koja je nekoliko stoljeća nastanjivala otok, stizali su ovamo samo komiški ribari i poneki pjesnik ili slikar koji je u osami nepristupačnog otoka, daleko od buke svijeta, želio doživjeti elementarni svijet pučinskih ribara.

U svom čuvenom putopisu *Viaggio in Dalmazia*, objavljenom u Veneciji 1774. godine, opat Alberto Fortis smatra da se ime *Pitieia* iz slavnog djela *Zgode Argonauta* Apolonija Rođanina, grčkog epičara iz 3. st. pr. Kr., odnosi na otok Sveti Andrija, otok što ga grčki pjesnik pridružuje „bučnoj i šumnoj” Issi (otok Vis), nastanjenoj grčkim kolonistima iz Sirakuze.

Smješten u središtu, između dviju jadranskih obala, Svetac je bio nastanjen još u prehistorijsko doba što dokazuju arheološki nalazi iz njegovih špilja: kamene sjekire, bodeži, češljevi od riblje kosti, a olovna sidra i amfore iz njegova podmorja potvrđuju

važnost ove točke Jadrana na pomorskom putu između dviju jadranskih obala. Svjedoče ti podmorski nalazi o davnim antičkim plovidbama koje su završavale na hridinama surovog i nepristupačnog otoka (Kirigin i Milošević, 1981).

Olujni arhipelag

Nestor hrvatskog istraživačkog novinarstva, Zagrepčanin Franjo Fuis, popularni reporter poznat pod pseudonimom Fra-Ma-Fu, 30-ih je godina dvadesetog stoljeća redovito dolazio na otok Vis u Komižu i mjesecima boravio na malom pučinskom otoku Svecu da bi upoznao jedan nepoznat, njemu impresivan svijet pučinskih ribara. O njima je svjedočio fotografijama i novinskim reportažama. Taj nepoznat insularni svijet, čija je sudbina bila određena zakonima pučine, Fuis je nazvao *olujnim arhipelagom*.

Fuisovi su tekstovi privukli znatiželjne umjetnike na taj „jadranski Galapagos“: dolaze na Svetac slikari i pjesnici te na tom malom otoku, trinaest milja od Komiže, nastaje jedinstvena umjetnička kolonija. Pučinski svijet ribara prikazuju svojim uljima, grafikama, i litografijama slikari Ignjat Job, Đuro Tiljak, Mirko Kujačić, Vinko Foretić, a pjesnik Tin Ujević piše u putopisnim esejima o svojoj fascinaciji svijetom pučinskih otoka: „Nalazim se na jadranskim Filipinima. Američani ne mogu naći ljepšu vedrinu na Havajima nego ja ovdje. Nalazim se u dubokom srcu dubokoga mora.“ (Ujević, 1930).

Teutin otok

Sjeveroistočni vrh Sveca nad puntom Sijabod poznat je u usmenoj predaji ovdašnjeg puka po imenu Krajicino. Arheolozi utvrde da je tamo bila kasnoantička utvrda iz 6. stoljeća, podignuta radi kontrole plovnog puta između dviju jadranskih obala (Kirigin i Milošević, 1981). Po legendi koja se do danas čuva u usmenoj predaji Komiže, tu tvrđavu na nepristupačnom brijegu pučinskog otoka podigla je ilirska kraljica Teuta kako bi od tamo nadzirala kretanje brodova, presretala ih svojim hitrim lađama i pljačkala, a sa zarobljenim mornarima provodila noći i potom ih bacala sa zidina svoje kule niz strme litice. Ta moćna ilirska vladarica, čija je mornarica u 3. stoljeću prije Krista godinama opsjedala moćnu i debelim bedemima utvrđenu Issu u Viškoj luci, ostala je do danas upamćena u usmenoj predaji, u ovoj i drugim legendama koje žive na ovim obalama i otocima u puku. To je ona mistična Kraljica Otoka, *Kraljica ol Otuk*, kako ju naziva arhaičan govor Komiže kojoj je pripadao otok Svetog Andrije.

Za tu legendu vezane su i fantastične priče o zakopanom blagu koje su stoljećima tražile sve generacije stanovnika tog otoka. „Ne da kraljica svoga blaga!“ kazao mi je pokojni barba Frane, najstariji član porodice Zanki s tog otoka, kad sam posljednji put s njim razgovarao u kolovozu 1995. na Svetom Andriji. I nastavio je priču barba Frane, priču o davnom događaju kada je neki Felanda, prije kobnog brodoloma u kojem je izgubio život, odao bratu u Komiži svoju tajnu o otkriću zakopanog blaga, ali ne i mjesto gdje ga je sakrio. Kada se taj Felanda sa svojim ocem vraćao na otok Sveti Andrija falkušom punom crijepa za pokrivanje novosagrađene kuće, dogodila se nesreća. Potopila se barka

u nevremenu, utopili se ljudi, a s njima je potonula i tajna zakopanog blaga. Kuću se više nije pokrilo – blago se nije nikad otkrilo. „Oteto – prokletto!” kaže sažeto ovdašnja poslovice. A prokletstvo otetog blaga *Kraljice Otokâ* kao da je stiglo i to mrtvo, bezimeno selo na Svecu. Tek pokoji komad crijepa znali su primijetiti komiški ribari u svojim mrežama ili na parangalima kojima ribaju u blizini otočića Brusnik gdje je potonula Felandina gajeta. Taj brodolom označio je kraj života te obitelji na otoku Svecu.

Smolari s Gargana

Godine 1760. obitelj Foretić s otoka Biševa organizirala je na Svecu proizvodnju katrana i smole. Bio je to pravi industrijski pogon (*la fabbrica della Pegola Spagna*) koji je ta imućna i poduzetna obitelj s Biševa organizirala na tom šumovitom pučinskom otočiću (Novak, 1952: 181). Katran, koji se dobivao suhom destilacijom borove luči, te sirova borova smola bili su dragocjeni proizvodi za venecijanska brodogradilišta u kojima su se koristili za premazivanje oplata brodova. Za taj pothvat doveli su Foretići na Svetac dvadeset *pegajuola* – skupljača smole iz sela Peschici na poluotoku Gargano. Kako svjedoči dokument iz 1784.,⁶ ti su proizvodi bili veoma traženi jer su bili kvalitetniji od katrana i smole u Napuljskom Kraljevstvu. Međutim, zbog neracionalne eksploatacije šume pogon je propao. Šuma Sveca u nekoliko je godina bila devastirana i proizvodnja je stala. Ostao je tek toponim koji svjedoči o eksploataciji borove smole, lokalitet *Corno zemja* koji je dobio naziv po crnim naslagama čađe i pepela iz peći za dobivanje katrana.

Bilo je to vrijeme kada se na otoku, koji je čitav bio crkveno vlasništvo, nastanjuje obitelj Zanchi. Je li predak te buduće brojne obitelji bio među *pegajuolima* iz Peschicija, navedeni dokument ne potvrđuje. Međutim, izvjesno je da prekinuti kontinuitet života, koji obilježava potonuće gajete falkuše pune crijepa, nanovo uspostavlja obitelj Zanchi koja je donedavno jedina nastanjivala taj nepristupačni i surovi pučinski otok.

Sveti otok

Komiški ribar Ivan Vitaljić Gusla (1917. – 1992.) čitav svoj ribarski vijek bio je vezan za otok Svetac. Poznao je njegovu ćud, podmorje, svaku hrid i opako more od kojeg surova obala Sveca pruža vrlo slabu zaštitu. Otvara pred nama svoju knjigu sjećanja, a sjećanje njegovo oživljuje davne događaje tog malog insularnog svijeta čija je sudbina vazda bila morem određena. Priča barba Ivan o oluji koju je doživio na putu od Jabuke do Svetog Andrije.

A sad ću vam pripovijedati o događaju u koji je teško povjerovati, a ja sam bio svjedok. Bilo je to kad smo zimi lovili jastoge oko otoka Jabuke. Nismo još imali motora, nego na jedra i vesla. Bilo je to zimi 1937. Bila su dva broda, brod moga oca i barba Andrije Paceta. Mi smo lovili jastoge vršama, a Pace

⁶ Novak (1952) poziva se na dokument iz manuskripta *Liber Comisiae conscriptus anno Reparatae 1784.*

je lovio mrežama. Toga smo dana tri puta počimali čistiti krumpire, a nismo ih očistili ni pojeli. Ja govorim družini: „Ostavite krumpire, osjećam, sumnjivo mi je vrijeme. Umjesto da sada ručamo, ajmo provo dignuti vrše.” Poslušali su me i digli smo vrše. Došli smo do obale i da ćemo nastaviti čistiti krumpire i ručati, ali ja sam osjećao neku silu u sebi, neki nemir, a bonaca je, nema ni jednog oblaka. „Naši, ostavite se jela, valja krenuti prema Svetom Andriji.” Javili smo se drugom brodu da mi idemo, a oni da će još ostati dok ne dignu mreže. I mi smo krenuli. Sve mali vjetrići koji mijenjaju smjer, a galebovi se visoko digli iznad Jabuke i kriče. Galebovi kad osjete slabo vrijeme, onda se dignu visoko iznad škoja i kriče. Može bit more mirno kao ulje, nebo čisto bez ijednog oblačića, a za sat vremena nevera koja sve lomi.

Samo veslajte, naši, samo naprijed prema Svecu. – I voga, voga naprijed. I tako smo se veslajući udaljili od Jabuke oko četiri milje prema jugu. Tada je počeo lagani južin. Tada smo digli jedra, ali nastavljamo veslati, nema počin-ka. I veslamo tako prema Svecu. Uхватила nas je noć kada smo bili četiri-pet milja od Sveca. Odjednom se nebo pokrilo oblacima. Feralom smo davali znak drugom brodu koji je bio iza nas da zna našu poziciju, a on nam je odgovorio feralom. Ali on nije mogao držati smjer put Svetoga Andrije, već je morao ići prema puno daljem Visu. Poslije smo mu se također javljali feralom, ali više nam nije odgovarao. Jednu milju kad smo bili udaljeni od Svetoga Andrije, mi smo spustili jedro i na vesla. A grmi, sijeva. I došli smo tako do Sveca u uvalu Zaruška. Odmah smo brod izvukli na obalu. U tom trenutku grunuo je vjetar svom silinom. Počela kiša. Nećete mi vjerovati da je kamenje nosio vjetar. Nevera sa sjeveroistoka. Kamenje je nosio vjetar. Mi smo se sklonili u ribarsku kućicu. Donijeli odjeću i hranu i napokon očistili krumpire i skuhalo, ali ih nismo mogli jesti od žalosti. Šutjeli smo. Netko je drijemao, netko molio boga za Pacetovu družinu. Bili smo sigurni da su se utopili. Bila je to nevera koja je rušila stabla. Od žalosti nismo mogli jesti. Lopiža s pripremljenom večerom je ostala na timunu koji nam je bio stolu, ali nitko je nije okusio.

Probdjeli smo tu noć i pred zoru se dogodilo čudo. Bit će bilo još dva sata do dneva – Pace je stigao! Ma kako je stigao, to se ne može razumjeti. To je jedan slučaj od milijuna. Gajeta Andrije Paceta jedrila je put Splitskih vrata jugom i onda kad je došla ona velika nevera, kad je vjetar promijenio smjer, on je flock stavio između sartija, to se zove „jedro svetoga Antuna”, i okrenuo put Svetoga Andrije. On je možda osjećao da vozi put Svetoga Andrije, ali on to nije mogao znati. Oni su jedrili po osjećaju i u ruke Božje. Već su bili jedan drugoga oprostili od grijeha. Oni su slučajno došli do Sveca, ali ga nisu mogli vidjeti. Oni su došli do pedeset metara od kraja i poznali su da je to otok Svetac. Htjeli su krenuti u zavjetrinu u uvalu Zaruška, ali nisu se mogli na vesla probiti. Probali su dva-tri puta, ali nije se moglo. Onda su se usidrili u uvali Dulnje Voje. Iskrcali su Eugena Paceta i on je po kraju došao do nas

u Zarušku i obavijestio nas da su stigli. Bilo je to čudo. Mi smo mislili da je on došao s drugoga svijeta. Odmah smo porinuli u more jedan guc i otišli im u susret s tim gucom i tako zajedno s njima na vesla nekako smo se uspjeli probiti natrag do Zaruške.

Kad smo došli u Komizu, doznali smo da je te noći potopljeno u oluji četrnaest talijanskih kočarica i da je Italija proglasila dan nacionalne žalosti. To se ne može vjerovati kakav je to vjetar bio. Kamenje od četiri-pet kila je nosilo. Mi smo bili sigurni da se Pace potopio i da su svi poginuli. Da smo imali svijeću, bili bismo je užegli za duše njihove, ali dogodio se veliki mirakul – gajeta Paceta dojedrila je iz drugoga svijeta na sveti otok – Svetac.

Dva zaveslaja od smrti

Slušam te priče zabilježene na magnetofonu davno, priče posljednjih veslača s olujnog arhipelaga. Kako kaže naš pripovjedač, ta je vrsta ljudi nestala. Poput Indijanaca plemena Jamana koji su živjeli na Ognjenoj zemlji u subpolarnom prostoru na ekstremno niskim temperaturama i preživljavali ne poznajući kulturu odjeće. Tako i ovi ribari, daleko od sigurnih luka, zaljeva, kanala, na otvorenom moru, u uvjetima zimskog ribolova preživljavali su zahvaljujući golemom, tijekom stoljeća akumuliranom iskustvu i znanju, umijeću čitanja znakova vremenskih mijena, umijeću poznavanja prirode koje se prenosilo usmenom predajom generacijama i čuvalo u kolektivnoj memoriji kao najdragocjenije blago bez kojeg se nije moglo opstati. Među poslovicama ovog ribarskog, otočnog svijeta najbrojnije su one o prognozi vremena (Božanić, 2018), a u leksiku komičkog govora sačuvano je više od stotinu naziva za vjetrove (Božanić, 2011).

Odmotava se s magnetofonske vrpce sljedeća priča pokojnog barba Dinka Božanića Pepeta (1912. – 1997.):

Gorka je bila kora kruha nas pučinskih ribara. Bio si mlad i došao si na brod i slušao priče starijih koji su prošli nevere i kosa ti se ježila od straha, a ti u gajeti kao u kori od oraha. Mocar si, ruke otečene od konopa koje cijeli dan potežeš, grize te sol, a nemaš gdje pobjeći ako te uhvati nevera. Ti ljudi koji su u to vrijeme bez motora ribali Svetac, Brusnik, Jabuku, Palagružu bili su ljudska vrsta kakve više nema. Nestali su ti ljudi i nikad ih više biti neće.

Bilo je to tisuću devetsto trideset i šeste. Krenuli smo gajetom na Svetac pak da ćemo odatle ići na Jabuku loviti jastoge. Bilo je to poslije Nove godine. I došli smo na Svetac, a za nama je stigla gajeta Andrije Paceta. Na Svecu smo lovili ribu za ješku koja nam treba za lov jastoga vršama. Mrežama smo lovili ribu i solili je u barile. Udružili smo se da ćemo zajedno, dvije družine, loviti jastoge. Bilo je popodne i išli mi baciti mreže. A mene je svičar poslao na obalu da posiječem breme drva da imamo čime skuhati jelo jer na Jabuci nema drva. I išli oni pod sjevernu obalu Sveca, a stijene su visoke, strme. Okomite su te litice i visoke. Pao je jedan kamenčić. Kotrljao se, kotrljao se pa još nekoli-

ko kamenčića. A zapovijeda svičar barba Andrija: „Odmah natrag, dalje od obale!” I družina hitro dva zaveslaja natrag, dalje od obale. „Ovi kamenčići su znak opasnosti!” kaže svičar. Tog momenta odozgor se srušila na to mjesto masa stijena i polilo ih u barci more kako je to kamenje pljusnulo baš na mjesto odakle su se oni izmakli koji tren prije. Neki počeli skakati u more da bi se spasili. Dva zaveslaja spasila su ih od sigurne smrti.

Špilja Mancinovica

Barke ribarske na otoku su Svecu redovito noćile na obali. Jedini porat na ovom otoku nalazi se na suhom – iza masivnog betonskog parapeta, ali kada su fortunali juga, ni tu barke nisu sigurne, pa ih treba vući daleko od obale da ih more ne odnese.

Ovaj otok bio je zimi postaja na putu prema dalekoj i opasnoj Jabuci te otok spasa za one koji su u nevremenu bježali s Jabuke – usamljene vulkanske piramide nasred mora. Otok bez prave uvale i sigurna zaklona nudio je ribarima spas, mogućnost dohvata čvrsta kopna, a špilja Mancinovica, u njegovoj uvalici Zaruški, bila je stoljećima jedina kuća ribarima na ovom surovom i teško pristupačnom otoku.

Barba Ivan Vitaljić Gusla dobar dio života proveo je loveći zimi jastoge i kantere⁷, a ljeti sardele oko otoka Sveca i Brusnika. Mnoge je dane i noći proveo u špilji Mancinovici. Slušam s magnetofonske trake glas barba Ivanov, snimljen jednog ljetnog dana 1983. godine pred njegovom kućom u Komiži na žalu Kalafotovo:

Puno sam godina proveo na Svecu zimi loveći jastoge vršama. Prije su Komižani lovili jastoge mrežama psarama, a vrše su prihvatili od jednoga Talijana koji je godinama na Svecu lovio jastoge. Bio to neki Nicolo iz Puglie i živio je u špilji Mancinovica u uvali Zaruška na Svecu. Po njemu su Komižani naučili loviti jastoge vršama.

Jedini stanovnici Sveca bili su Lestićovi, nekoliko obitelji Zanchi. Bili su jako dobri ljudi. Bili bi za ribare ispekli kruh, dali im vina, a njima su ribari davali ribu i donosili im iz Komiže što je njima bilo potrebno ili što bi im tko poslao. Na Svecu je tada živjelo petnaest obitelji Zanchi. Ti su ljudi živjeli od vina i ribolova a prodavali su u Komiži i drvo za ogrjev i za gradnju brodova. Zimi su lovili jastoge i oko Sveca i na Jabuci.

Živjeli smo kao špiljski ljudi u špilji Mancinovica u uvalici Zaruška. Tu je jedan plicak i opasno je za razbiti brod kad si prilazio uvali pa si čekao vala da s valom preskočiš plicak i dođeš na žalo. Onda bi se brod isteglo na žalo. Jastoge koje si ulovio stavio bi u jastožeru. Bio je tu jedan bazen za držanje živih jastoga. Pa bi onda očistio ribu i onda u špilju Mancinovicu. U toj špilji se živjelo, tu smo spavali i jeli i grijali se uz oganj. Oganj je gorio dan i noć.

⁷ Vrsta bijele oborite ribe. Dobra je za jelo, ali i za ješku (mamac) koju se stavlja u vrše za jastoge.

Spavali smo na slamaricama ispod kojih bismo stavili smilje da je manje vlaže. Kad bi čovjek došao iz mora mokar, bio bi se uz vatru osušio i ugrijao. I svi smo mi od te špilje lijepe uspomene imali jer nam je u toj pustoši ona bila kuća i postelja i stol i ognjište. U njoj se je pripovijedalo i pjevalo i na karte smo igrali, brujete u lopži kubali i dobru ribu pekli.

Toliko se snažno urezalo sjećanje na taj ribarski dom u pustoši Sveca za vrijeme zimskih fortunala da je njezinim imenom nazvana i jedna kavana u San Pedru u Kaliforniji u kojoj se okupljaju, da bi se družili i zaigrali karte, brojni komiški ribari koji su emigrirali u taj ribarski grad na obali Pacifika. U Dvanaestoj ulici u San Pedru Komižani se susreću u Mancinovici, a ona prava Mancinovica u uvali Zaruški na Svecu više ne postoji. More je potkopalo stijene i golema gromada srušila se i pokrila špilju koja je stoljećima bila dom ribarima olujnog arhipelaga.

Plovidba potopljenim brodom

Tridesetih godina 20. stoljeća novinar Franjo Fuis dolazio je i na otok Svetac. Perom i fotografskim aparatom svjedočio je o životu ribara. Dolazio je i slikar Mirko Kujačić i na Svecu napravio svoju grafičku mapu *Ribari*, a pjesnik Tin Ujević u svojoj zbirci putopisa zapisao je svoj doživljaj Sveca. Ti umjetnici, koje je privukao nepoznat otok i iznimna egzistencija njegovih stanovnika, ostali su u živom sjećanju najstarijih Zanchija. Osobito se dobro sjećaju Fuisa, koji je o ribarima objavio u zagrebačkim novinama *Novosti* 30-ih godina niz reportaža s „olujnog arhipelaga“. Fuis bi, sjećaju se stari Lestićovi, dolazio biciklom iz Zagreba u Split, a onda parobrodom u Komižu, da bi potom prvim ribarskim brodom koji je išao na Svetac stigao na otok gdje bi živio s obitelji Zanchi i po nekoliko mjeseci svjedočio svojom kamerom i perom o ljudima pučine.

Tako su zagrebačke novine *Novosti*, br. 301., objavile nevjerojatnu priču komiškog ribara Stipana Marinkovića koju je u komiškoj čitaonici zabilježio Franjo Fuis:

Na Jadranu, krajem oktobra. Ima nešto u pojavi svičara Stipana Marinkovića što nije od ovoga svijeta. Kad je ušao u čitaonicu, gdje ribari za dugih zimskih večeri skraćuju časove, dok „široko“ tutnji na kamenitom zidu obale, činio mi se neobično čudnim. Oči su mu se nekako mrtvački caklile; bile su napadno sjajne, ali njihov pogled bio je ukočen kao kod ljudi koji su vidjeli nešto što običnim smrtnicima nije moguće... Ušao je laganim koracima čovjeka, koji kao da lebdi duhom negdje daleko odavde i koji za sve stvari ima naročito gledanje.

Ni jedne novine nisu zabilježile njegov jezoviti doživljaj. Jer taj se odigrao ovdje napolju, gdje nema radija ni telefona i gdje samo gola bešćutna pučina kroji zakone života. Skitao sam se po otocima tražeći ga, ne vjerujući da bih ga mogao naći živa. Ali on je sada stajao tu preda mnom, sav nekako uvučen u sebe, a kad je progovorio nastao je u prostoriji grobni muk. Desetak stolica se primaklo u krug oko nas. Svičar se nekako neugodno okrenuo i sjeo na jedno od praznih mjesta.

I dalje teče priča svičara Stipana o tome kako je s dječakom Petrom krenuo u gajeti na jedra s Biševa u Komižu, kako je dao malome da drži škotu da bi on privezao barile slanah sardela i kako mali nije popustio škotu pa se gajeta izvrnula. Slijedi drama koja je trajala trideset i šest sati: svičar Stipan i momak Petar goli u potopljenoj gajeti plutaju olujnim Jadranom nošeni orkanskim jugom i neverama najprije do Visa pa do Jabuke... A do Jabuke, kojoj ih je slučajno more približilo, ne htjedoše doplivati i napustiti potopljenu barku jer bi ih tamo čekala sigurna smrt. Potopljena barka pružala je veću nadu utopljenicima nego pusti otok – crna vulkanska piramida nasred mora. Slijedila je potom nova oluja koja je stigla sa zapada. Doplovili su potopljenim brodom pod orkanskim vjetrovom do poluotoka Pelegrina na Hvaru. Fuis završava svoju priču sljedećim riječima:

Finale je bio strašan. On je poznat iz pričanja drugih jer su ova dvojica zapala u agoniju. Bila su to sada zapravo dva živa leša, čije ukočene ruke su se ukovale u trupinu čamca ne puštajući je ni onda, kad su ljudi izgubili svijest. More se poigravalo njihovim umirućim tjelesima sve dok ih nije otkrila jedna škuna, što je zbog prevelikog mora plovila iz Nerežine na jedno jedro. Mornari su imali strahovite muke da brodolomcima otkinu ruke od čamca. Mogli su ih izvući na palubu samo pomoću užeta kojim su ih vezali...

Odvezli su nas u bolnicu gdje smo istom nakon četrdeset sati došli k svijesti... Ja sam prvi izašao napolje...

Ovdje svičar završi svoju jezovitu pripovijest... More što je napolju tutnjilo o obalu, udaralo je kao sablasna pratnja njegovom suhom glasu. On se vratio...

Vratio se s onoga svijeta... Tri puta u 36 sati neprekidnih jezovitih patnji na pučini svladao je smrt. Sada je opet jedan od živih sa olujnih otoka.

Posljednja falkuša

Stanovnici otoka Sveca bili su vazda upućeni na more. Ribolov je oko otoka bio obilan, temelj života tim ljudima pučine. I oni su kao i Komižani gradili gajete falkuše kojima su lovili ribu i plovili do trinaest milja udaljene Komiže. Tim barkama dovozili su svoje proizvode: vino, ribu, janjad, drvo. Gomile ogrjevnog drva, borovine i česmine, stizale su svake jeseni s otoka Sveca na komišku rivu. Borovina sa Sveca posebno je bila cijenjena za gradnju brodova – njezine krivine oblikuju snažni vjetrovi pučinskog mora, ima gustu venu te je mnogo čvršća od borovine s otoka Visa. Mnoge komiške gajete falkuše sagrađene su od te borovine s *poželjne Piteije*, kako bi rekao Fortis.

Od nje je bila sagrađena i posljednja gajeta falkuša s otoka Sveca, *Jelisava*. Kada su s komiških žala nestale i posljednje stare falkuše, koje su prema drevnom običaju spaljene u žrtvenom ognju u čast zaštitniku pomoraca i patronu ribarske Komiže svetom Nikoli putniku, na Svecu je ostala posljednja, *Jelisava*. Doživjela je brodolom olujne noći 25. kolovoza 1986. u uvali Porat na Biševu. Potom je spašena, obnovljena i pohranjena u komiški ribarski muzej. *Kulturna ustanova za istraživanje iskustva življenja*

s morem Ars halieutica iz Komiže temeljito će kasnije istražiti taj drevni tip broda i upustiti se u izgradnju njezine vjerne replike kojom će brodograditeljsku i ribarsku tradiciju olujnog arhipelaga prikazati na svjetskoj izložbi *EXPO 98 – Oceani: naslijeđe za budućnost* u lipnju 1998. godine u Lisabonu.

Posljednja „kraljica otoka”

Do godine 1993. živjela je na Svecu tada već osamdesetogodišnja Jurka Zanki. Kad joj je umro muž 1973., ostala je sama na pustom otoku. Živjela je tako godinama obin-zonskim životom, sa svojim kokošima, mačkama i jednim ostarjelim magarcem, bez želje da jednog dana dočeka brod i otplovi njime do trinaestak milja daleke Komiže gdje je imala kuću i rodbinu. A onda je izgubila vid i morala je napustiti Svetac. Ugasio se u mraku pustog otoka jedan prozor. Osljepio jedan otok. Vid mu je nakratko vratila Jurkina pastorka Antonija Zanki. Došla je na Svetac i, kao nekad Jurka, prihvatila osamu. Predala se sudbini posljednjeg stanovnika otoka koji su davno naselili smjeli ljudi kadri živjeti autonoman život, pomireni s vremenom i prirodom čiji su bili dio.

Biti sam sred modrog kruga mora, biti sam pod zvijezdama, sa svojim uspomena-ma, sa svojim neispričanim pričama, sa svojim sjećanjima na one koji su tu bili i više ih nije, suočiti se sa samim sobom negdje mimo, negdje iza svijeta, a pritom sačuvati mir i spokojstvo duha, obnavljati iz dana u dan pomno i strpljivo svoj životni ritam usklađen s ritmom prirode i svetošću običaja – filozofija je te iznimne ljudske egzistencije koja je jedina na ovom pučinskom frontu Jadrana, na opustjelom olujnom arhipelagu, održavala kontinuitet ljudske prisutnosti od vremena prvih prekojadranskih plovidbi i prvih nastamba u spiljama ovog otoka sve do veljače 2000. godine kada je zvonilo zvono na kampanelu Svetog Nikole u Komiži posljednjoj stanovnici otoka Sveca – Antoniji Zanki.

Trunu u konobama drvene vinske bačve, trunu konopi i mreže i vesla, rasušile se i raspale ribarske barke, venu loze bez njege ljudske ruke, šuma se širi i kupine osvajaju terasasta polja vinograda koja su donedavno davala vagone vina. Samo borovi bujaju i primiču se selu i kupine i drače prilaze sve bliže kamenim kućama. U vremenima kada je ovdje živjelo petnaest obitelji, kada je bilo i dječjeg plača i smijeha, kada je bilo i priče i pjesme, tada, u tim vremenima, živjeti na ovom pučinskom otoku bez pristaništa, bez luke, nije značilo stanovati. Živjeti ovdje značilo je ploviti, imati uvijek, i u najdubljem snu, budno uho i za najmanju promjenu vremena, za najmanji ćuh vjetrova koji već sljedećeg sata može nagnati silne valove od kojih podrhtava cijeli otok uz prijeteći tutanj i huku.

Ovdje barke nisu sigurne ni kad su izvučene na obalu jer more svoje moćne ruke zna pružiti i do stotinu metara duboko na istezalištu brodova. Otočka priča čuva uspomenu na strašan događaj koji se zbio u noći 2. prosinca 1862.

Zapuhalo u noći olujno jugo i ljudi istrčali iz kreveta da povuku brodove, već izvučene na obalu, što dalje od mora. Ali provalio veliki val za njihovim leđima prodrijevši kroz bočni usjek Popir i odnio ljude i brodove. Spasila se samo jedna žena čija je duga

suknja zapela za prezu – kamenu izbočinu za vezivanje brodova na istezalištu. Popio je Popir i ljude i brodove i nikakva traga more o njima nije ostavilo, osim priče kao opomene onima koji ne vjeruju u moć mora.

Imena žrtava ove tragedije iz obitelji Zanki zapisao je Buchberger (2008: 151): „Usred tog napornog posla veliki je val prodro u uvalu i u mrklu olujnu noć sa sobom povukao Vinka (r. 1831.) i njegovu suprugu Elenu, njegova brata Andriju (r. 1827.) te dvije kćeri iz drugoga braka Petra (r. 1804.) – Antoniju (r. 1848.) i Jerolimu (r. 1851.)”. Predaja kazuje da se jedna djevojka spasila tako da joj je haljina zapela o bitu pa je val nije uspio povući sa sobom (...). Nakon tragedije za Vinkom i Elenom ostalo je četvero malodobne djece. Danas je u uvalici Povlov buk postavljena kamena spomen-ploča na taj događaj s imenima žrtava.

OTOK JABUKA

Poput crne piramide diže se iz mora otok Jabuka, udaljen 30 milja od Komiže u pravcu zapada. Godine 1958. proglašen je geološkim spomenikom prirode. Visok je 97 m, a opseg mu je oko 700 m. Građa mu je dubinski eruptiv diorit. Magnetit u njegovim stijenama remeti moreplovcima kompase te je za slabe vidljivosti u njegovoj blizini otežana navigacija. Biolog Visiani otkrio je sredinom 19. stoljeća endemski karanfil na vrhu Jabuke (*Dianthus multinervis*). Od endemske faune valja spomenuti jabučku crnu guštericu (*Podarcis melisellensis pomoensis*) te u njezinoj flori endemske vrste jabučke zečine (*Centaurea jabukensis* i *Centaurea crithmifolia*).

Podmorje Jabuke bogato je ribom i rakovima. Komiški su ih ribari lovili u zimskim mjesecima i izlagali se riziku gubitka života u ekstremnim uvjetima otvorenog mora na otoku bez pristaništa. O tome postoji usmena predaja sačuvana u fonozapisima.⁸ U vremenima vesla i jedra samo najhrabriji ribari, kojima je narav podarila strast kušanja granice ljudskih mogućnosti, osjetili su zimski okus crnog vulkanskog otoka. A jedini koji su u to vrijeme stalno dolazili, izlažući se svjesno velikom riziku stradanja, bili su komiški ribari u svojim falkušama.

Jabuka je nepristupačan otok. Nema uvale, ne prima ni brodolomce, ne zaklanja barku ni od kojeg vjetra. Jabuka svojim dubokim podmorjem otežava sidrenje. Ne dopušta ni da se za njezine glatke stijene, koje more ne grize, nego brusi, veže brodska cima. Ipak, na tom crnom kamenu nasred mora zabilježili smo dvadesetak toponima. Ta imena jedini su znaci ljudskog boravka na tom krajnjem otočkom rubu istočnog Jadrana. Bilježimo: *Veli buk*, *Moli buk*, *Bocić*, *Puntin ol levonta*, *Puntin ol pulenta*, *Spila*, *Savurnol*, *Betlem* itd. I Betlehem, dakle, na maloj Jabuci! Sve što može pružiti to udubljenje polukružnog svoda u samom podnožju Jabuke što ga za-

⁸ Ribarske usmene priče počeo sam snimati 1970. Tada su još bili živi ribari koji su se i predobro sjećali ribolova brodovima bez motora, u falkušama na jedra i vesla.

pljuskuje more, jest zaklon od kamenja koje često pada niz strme litice. Duž sedam stotina metara duge obale svagdje su vidljivi znaci rušenja odvaljenog kamenja kao opomena radoznom penjaču. Jabuka je za ribara bila teža od svih drugih pućinskih otoka. To je opasan škoj. Tamo su išli samo oni koji se nisu strašili, sposobni mornari i dobri ribari.

Kako do nje

Naš pripovjedač Ivan Vitaljić Gusla umro je 1992. Stigao je ispričati priču o Jabuci, crnoj piramidi nasred pućine. Vrti se magnetofonska traka na kojoj smo zapisali njegovu priču. Barba Ivana više nema, živ je samo glas:

Tada je Jabuka obično bila u magli i nisi je mogao vidjeti. Pa i kad si išao na vesla po bonaci, isto ju je teško bilo vidjeti. Jedrio si uz maestral. Teško ju je bilo vidjeti i kad si bio sasvim blizu nje. Po vremenu jedrenja trebao si već stići do nje, a nje nema. Ne vidiš je. Bila je u magli. Onda bi trebalo stati. Po suncu si znao koliko je sati i koliko vremena jedriš. Poslije tri do četiri sata jedrenja trebalo bi je moći vidjeti. Sat nisi imao. Mjerio si visinu sunca na prste da bi znao koliko je sati. A i prema sjeni jarbola mogao si sredinom dana pogoditi koliko je sati. Jarbol ti je bio sat u sredini dana, a zapad ti je bio drugi sat popodne, kad sunce počne padati prema horizontu. Mjerio si prema zapadnom horizontu na prste koliko je sunce visoko. Sjećam se da smo znali biti od Jabuke na pola milje, a ne vidjeti je. Ali kada bi te bili galebovi s Jabuke osjetili, onda bi oni kličali tako da bi po njihovu kličanju došao do Jabuke i tek je onda vidjeti. Ili ako je bilo mrtvoga mora, bio bi se zaustavio i svi bi osluškivali hoće li čuti udarce valova koji zapljuskuju obalu. U primaljeće, kad galebovi imaju mlade, bili bi galebovi doletjeli ususret ribarima i onda bi im bili bacili koju ribu, a oni bi s ribom u kljunu letjeli ravno prema Jabuci da dadu mladima u gnijezdu ribu. Po njihovoj roti znao si gdje je Jabuka u magli. Kompas ti nije mogao pomoći jer iglu u kompasu otklanja magnetizam stijena punih željeza.

Križevi

Sad zamisli kakav je to bio život na ovom otvorenom moru gdje ne vidiš kraja, mali škoj bez porta, piramida nasred pućine. Samo se na dva mjesta možeš iskrcati, i to valja biti mlad i jak da bi se iskrcao iz broda. Sjećam se kad sam prvi put došao na Jabuku. Usidrili smo se i jedva smo uspjeli vezati barbite za obalu jer su stijene glatke i konop klizi. Samo se na jednom mjestu može postaviti velika omča. Valja zabosti kolce u pukotine stijena da bi se moglo privezati brod. Ali te kolce zimi olujno more uništi pa ih stalno iznova valja zabadati. Nigdje vezišta. Sve glatko kamenje, more ga ne grize, već brusi, čini ga glatkim.

Kada sam prvi put stigao na Jabuku, pod njene litice, gledam ja gore i čini mi se da će se te stijene srušiti na nas. Nemaš se gdje rukom uhvatiti, sve se kliže. Mislim se gdje sam ja to došao. Kad sam na jednom ravnom kamenu vidio četiri katranom nacrtana križa, naježio sam se od straha. Tada su mi stariji rekli da su tu poginula četiri ribara sa otoka Žirja.

Lov jastoga

Tu smo doručkovali i odmah smo počeli napinjati vrše za lov jastoga. Ali prije smo stavili vrše za kantere kako bismo imali mamce za jastoge. Prvi dan bi stavili pedesetak vrša. Onda bi digao vrše od kantera. Tada je more bilo bogato. Ulovili bi dovoljno kantera za ješku. Onda bi se usidrili pod Jabuku. Četiri broda su se mogla tu u Velom boku armižati kad je lijepo vrijeme. Svi brodovi vezani jedan za drugoga. Jedan bi odmah stavio kuhati brujet na fogun, a ostali bi prepakirali jastoge u drvene kutije sa suhom travom. Morao si svake večeri iz kutija izvaditi pakirane jastoge i pustiti ih malo po pajolima da iz sebe izbace izmet jer dok je upakiran to ne može. Onda ih se opet vrati u kutije i poklopi poklopцем i kutije veže za jedan konop i baci u more da bi mogli živjeti. Onda večeraš i ideš leći. Legneš na pajole i pokriješ se jedrom. Od pet članova družine jedan mora bit na straži da te vrijeme ne iznenadi.

Ribarska večera

Došao si pod škoj u suton i vezao si brod za kraj. Cijeli dan si dizao vrše. Umoran. Iscrpljen. Ruke te peku od onih konopa kojima si cijeli dan potezao vrše s dna mora. Peku te ruke kao da si brao koprivu. Ruke su ti ranjene od hrapavih jastoga. I sad valja prvo prepakirati sve jastoge, a svaki dan ih je sve više. Najprije valja prepakirati one koje si tog dana ulovio, pa izvaditi one iz mora od prošlih dana i njih prepakirati i staviti u čistu travu. Dok si ti prepakirao jastoge, drugi je kuhao brujet za večeru na fogun. Bila je jedna limena kutija sa žalom za loženje vatre i tronožac na koji bi stavili lopižu za skuhati jelo. Za to vrijeme jedan je sjekao kantere i solio ih u barilu za mamce za sutrašnji lov. Kad si posao završio, upalio bi feral i onda biste večerali. Nadrobio bi u tanjuru dvopeka i polio juhom od brujeta i najeo se ribe. Dok jedeš, očni kapci padaju od sna, padaju zavjese, kako mi kažemo. I tu gdje si sjedio dok si večerao, tu bi i zaspao. Pružio bi se po pajolima. Netko bi se uspio umotati u kaput ili biljac, a kogod i ne jer bi ga san uhvatio prije nago bi se namjestio za spavanje. Malo je uz večeru bilo priče jer bi te umor svladao i čim bi pojeo, već si spavao.

Ugor na udici umjesto budilice

Najčešće je svičar⁹ bio na straži. Svičar se bojao staviti na stražu nekog od družine da ne bi umoran zaspao. Najviše je povjerenja imao u sebe jer on je bio odgovoran, a i najstariji u družini. Svičar bi sjeo na krmu i bdio da ih ne iznenadi vrijeme. Kad je bilo vrijeme sigurno, kad je ujutro bila lagana tramontana, a popodne maestral, onda se isto činila straža, ali s manje brige. Ali kad je bila bonaca, vrijeme pred promjenom, onda je bilo napeto da te promjena ne bi uhvatila na spavanju. Preko noći može oluja ili jaka bura može zapuhati. I tako bi družina trudna zaspala, a svičar bi bacio tunju pod brod i bio bi lovio na ugore da ne bi zaspao. Tunja mu je bila vezana za ruku da mu se ne dogodi da zaspi jer često bi ga trznula ulovljena riba, najčešće ugor, i to ga drži budnim. Umjesto budilice budili su ga ugori.

Spavanje s otvorenim šlicom

Ujutro bi svičar skuhao čaj i javio se družini: „Ala, naši, idemo!” Ali ujutro je vrag! One ruke su preko noći otekle. Prsti nabubrili. Kad si se išao popišati u more preko boka broda, teško je bilo otkopčati dugmad od šlica. Vjerujte mi, događalo se da čovjek nije mogao otkopčati ujutro šlic za se popišati. Većinom bi ljudi uvečer, dok su im prsti bili pokretni, otkopčali šlic da se ujutro lakše mogu popišati. I kad bi se ujutro pišao u more preko boka broda, bio bi smočio ruke u toplu pišotu da ti ruke omekšaju, da ti se prsti puste, da možeš početi raditi. Najteže je bilo dignuti dva prva sinjala dok ti se prsti ne puste.

Bili bi ti jastozi izranili ruke. Jastoga valja rukom, uhvatiti u vrši dok trepeće. Onda ga valja pakirati u kutiju u travu i tako svakoga valja više puta prepakirati da izbaci iz sebe izmet. Ako si tri dana na škoju, tri put prepakiraš iste jastoge. Isti jastog ti prođe tri-četiri puta kroz ruke. A jastog je hrapav. Pajoli su uvijek mokri, a na njima spavaš. Ali druge ti nema. Valja uloviti. Valja donijeti doma. A dnevno smo lovili i po sto do dvjesto kila, a koji put i do tristo.

Karanfili na vulkanu

Stari su ljudi govorili: „Lud je tko daje kćer za zimskoga ribara.” Pak te zimске kiše, ta jedrenja, te oluje, te muke, brige da sačuvaš glavu. Mogao si zimi na Jabuku poći u mjesec dana i do tri puta, a mogao si i cijeli mjesec ne poći ako je vrijeme loše. Čekao si na Svetom Andriji i gledao iza sike kad će okrenuti vjetar, kad će zapuhati sjeverni i zapadni vjetrovi, kad je manje straha od oluje. Pazio si na vrijeme, gledao da li poteže oblake na istok ili na jug. Svičar

⁹Kapetan, vođa ribarske družine.

je stalno motrio oblake da bi mogao znati kakvo će sutra biti vrijeme, da može ocijeniti je li moguće krenuti na Jabuku.

A u proljeće Jabuka je puna viole. Na njoj živi na tisuće galebova i oni gnoje škoj. A i divlje djeteline ima na njoj. Sva je bujna u proljeće. Taj crni škoj je kao jedan veliki buket cvijeća usred mora.

Bila je legenda o Jabuci. Stari su prije puno vjerovali u vile. Stari svičari običavali bi reći mladima kad su ribali na Jabuci: „Pođite, dico, na kraj. Popnite se gore na Jabuku i uberite smarske da imamo za zapaliti vatru, ali ne berite garifule (karanfile). Te garifule goje na vrhu Jabuke vile. Sade i gnoje i zalijevaju. U proljeće dohode vile sa Velebita na Jabuku da bi se kupale i te garifule one uzgajaju. Nemojte ih dirati, ne berite ih. Oni koji su ih brali, doživjeli su na Jabuci oluje.” Ali mladi su isto utajno, kako stari ne vide, brali garifule kako bi ih poklonili svojim djevojkama. Jer to su garifuli s Jabuke! Kada bi ih uhvatilo na Jabuci slabo vrijeme, onda su stari znali reći: „Ovo se dogodilo zbog garifula, ovo je sigurno netko od mladih brao na Jabuci garifule!” Nisu se oni bojali samo nevremena, već i nestanka ribljeg bogatstva Jabuke od kojega su oni živjeli i prehranjivali svoje obitelji. Bila je opomena koju bi stari ribar rekao mladima: „Dico, ne berite garifule na Jabuci! Dokle bude garifulih, bit će i ribaščine! Ako nestane garifulih, propast će i ribaščina na Jabuci.”

Gromovi

A kad grmi, kada su oluje, to je za ne vjerovati. Jedanput sam sa sinom doživio oluju na Jabuci. Bio je drugi dan da smo na Jabuci. Lovili smo jastoge. Kažem sinu da krenemo prema Svetom Andriji. Tada smo imali motor. Ali sin me nekako uvjerio da je bolje da ostanemo. On je legao i zaspao, a ja sam cijelu noć bio na straži. Pred zoru počelo je grmjati, sijevati, počela kiša. Probudio sam sina da se odmah udaljimo od škoja da nas ne poklope stijene koje bi mogle odozgora padati. Udario je grom u Jabuku. Jabuka je puna željeza u njezinim vulkaskim stijenama pa privlači gromove. I hitro pusti sve konope i bjež što dalje. Nije bilo vremena izvući sanduke s jastozima iz mora. Udaljili smo se od Jabuke da nas stijene ne ubiju. Bila je još bonaca. Kad je svanulo, udario je u Jabuku grom tako da su se svi galebovi digli visoko nad škoj i počeli kričati. Krikovi tisuća galebova. Sin se bacio na palubu. Učinilo mu se kao da Jabuka pada nan nas. Bili smo udaljeni šezdesetak metara od obale. Otišli smo onda po kiši dizati vrše i, kad smo završili, išli smo po sanduke s jastozima vezanim za konop uz obalu. Digli smo dva sanduka i, da ćemo svrgnuti cimu od obale, kad odjednom na mjestu gdje su bili jastozi, ni par metara od prove našeg broda, pala je odozgo velika stijena. Da se nismo minutu prije makli s tog mjesta, ne bi nitko mogao ispričati što nam se dogodilo. Pustili smo cimu i krenuli put Svetoga Andrije.

U oluji

Andre Pace Kuljuš doživio je na Jabuci što nije nitko još doživio na tom pustom škoju. S njim su bila još dvojica: Frone Luškin i Ive Cura. To su bila dva najjača čovjeka u Komiži. Imao je Pace najjaču posadu u Komiži. Uхватила ih na Jabuci orkanska bura. I kako će, šta će – ne mogu se pustiti od Jabuke. More dimi, valovi se penju uz crne litice. Jabuka sva u dimu od sitnih kapljica mora.

I pala je odluka: „Djeco, ne možemo se spasiti brodom. Ne ostaje drugo nego sve iz broda iskrcati – vodu, dvopek, jarbol, vesla, pajole. Sve što je pokretno na brodu valja prebaciti na obalu i brod dobro usidriti. Treba spojiti sve debele konope i privezati brod.” Tu je velika dubina, odmah na desetak metara od kraja dubina je sedamdeset metara. Teško je usidrit brod.

I tako su napravili. Vezali na obali visoko konop i po tom su konopu ova dva mlađa iskricali barba Andriju i pomogli mu da se gore popne u špilju. Kad su ga digli, odmah je pao u nesvijest. Pomazali su ga vinom i tako ga vratili u život. Stari svičar bio je dugo vremena u šoku. Svaki čas je konop kojim je bio vezan brod mogao puknuti, a to je značilo ne samo izgubiti brod nego i izgubiti život. A njemu je, barba Andriji, brod bio i više od života. On je više mislio o brodu nego o životu.

Ova dvojica mladih usidrili su brod koliko god su mogli dalje od obale i onda skočili u more i po konopu kojim je brod bio vezan za obalu jedva su se uspjeli popeti uz glatke stijene obale na koju se obrušavaju golemi valovi. To su bili jaki mladi ljudi, ljudi od vesla, spretni i jaki. A bio je kraj veljače. Zima. I tako su se njih trojica našli u špilji na Jabuci.

Odmah su napravili plan za više vremena. Imali su nekoliko litara vode. I rasporedili su koliko se vode smije potrošiti dnevno. Nešto su ribe imali i to su kuhali i jeli. Rasporedili su kruh koliko se smije dnevno pojesti. A bura puše. Noć u špilji na Jabuci. A svaki čas može puknuti konop od surgadine ili barbita kojom je brod vezan za kraj i onda brod može more odnijeti ili ga razbiti o hridine.

Cijelu je noć barba Andrija provjeravao konop kojim je brod bio vezan za kraj je li konop drži, da ne bi pukao. I noć je prošla. Konop drži. Bura sve žešća. Konop drži. Prolazi dan. Jabuka u dimu morskog slapa. Svatko od njih napeto prati hoće li puknut sidreno uže, hoće li puknuti barbita. Stalno gledaju brod u iščekivanju momenta kad će more odnijeti brod. Njima je život u brodu, a ne u špilji. I drugi dan oluja i treću noć oluja. Treća je noć bila najteža. Nitko ne spava već treću noć. A buči more, valovi dopiru do špilje.

U svanuće poslije treće noći bura je počela popuštati. Vjetar je skrenuo u ma-estral. Valovi se smanjili. Spustili su se prema brodu. Jedan je skočio u more i doplivao do broda. Digao je sidro i dotegli brod do kraja. Ukricali sve u brod

pak podigli jarbol, digli jedra i partili put Komize. A njihove obitelji bile su u strahu da ih ne bi ta uraganska bura potopila. U Komizi je ta bura lomila stabla i oni su računali da ovakav vjetar na olujnom moru njihovi neće preživjeti. A stari svičar barba Andrija bio se zavjetovao svetome Nikoli i, kad su došli u Komizu, izuo je cipele i bos išao napraviti zavjet u crkvu.

OTOK BRUSNIK

Na 11 milja udaljenosti od Komize, a na 3 milje od Svetog Andrije, nalazi se otočić Brusnik. Godine 1951. zaštićen je kao geološki spomenik prirode. To je otok koji se uzdiže nad morem o čemu svjedoče konglomerati oblutaka paleožala na liticama visoko iznad morske razine. U sredini otoka nalazi se klanac s depresijom koju popunjava more što su komiški ribari iskoristili i napravili od priručnih većih oblutaka bazene s morskom vodom za čuvanje ulovljenih jastoga. Na njegovu velikom žalu od crnih oblutaka vide se ostatci ribarskih kućica građenih od velikih oblutaka. Te minijaturne kućice, pokrivene granjem bora s obližnjeg otoka Sveca, služile su kao mjesta za soljenje plave ribe u barile i da bi se ribari zaklonili od sunca i vjetrova. To je jedinstven spomenik ribarske arhitekture na pustim pučinskim otocima. Nije kulturno valoriziran, do danas nitko nije obratio pažnju na njega. U sklopu geološke priče neizostavna je priča o ribarima koji su zimi lovili jastoge za europske metropole mnogo prije pojave turizma. Na otoku ima nekoliko endemskih vrsta. Najpoznatija je brusnička crna gušterica.

Živjeti na pustom otoku

Slušam s magnetofona priču pokojnog barba Ivana, zapisanu u njegovoj ribarskoj konobi u Komizi 1983. godine:

Kada su zimske oluje, veliko more presječe otok Brusnik – pretvori ga u dva škoja. More prodre kroz središnji klanac koji se zove Dolac i ispuni taj prostor tako da bi gajeta mogla ploviti sredinom otoka.

Na tom malom pustom škoju nasred mora proživio sam mnogo zimskih mjeseci. Sve je bilo dobro dokle je bilo lijepo vrijeme, dokle se je lovilo jastoge. Ali kad su bile oluje, kada su puhala juga ili orkanske bure po pet-šest pa i do deset dana bez stati, onda si se osjećao kao utopljenik. Okolo tebe bio je samo slap mora. Cijeli je škoj bio u tom dimu od sitnih kapljica i samo si čuo jedan tutanj, onu huku mora. Nisi se osjećao kao da si na kraju, na sigurnom, nego kao da si u brodu. I ta samoća, život u špilji, taj huk mora... Osjećao si pod nogama kako škoj podrhtava kad se na njega obrušavaju silni udari valova, oni kulpi kada masa slane vode nošena silovitim vjetrom udara o obalu malog škoja koji jedva viri iz uzavrela mora, a ti si na njemu kao utopljenik, kao mali mrav koji se uhvatio slamke da se spasi. I s tim strahom si živio, na tom pustom otoku

nasred mora u noćima kada otok podrhtava kao da će ga silno more odnijeti, kad se otok trese, a more urla kao sve hudobe ovoga i onoga svijeta.

Brusnik je kao jedan veći brod usidren nasred pučine. I zamisli ti kakva je to bila mladost. Svićari su bili stariji, a družine su se sastojale sve od mladih ljudi, dvadeset do dvadeset i pet, najviše trideset godina. Kad bi ribar prošao četrdesetu, više nije bio za veslo. Trebalo je imati snage.

Na Palagruži i na Svecu bilo je bolje za ribare. Tamo ima vode i drva. Tamo si se mogao umiti, a na Brusniku se čuvalo vodu kao relikviju. Voda je bila svetinja. Kad bi te svićar vidio da si oprao ujutro oči vodom, onda bi ti bio rekao: „Sinko, ako nas uhvati slabo vrijeme na ovome škoju, i čaša vode može spasiti život.”

I galebovi bi zimi napustili Brusnik. Ostale bi samo crne gušterice i ribari. Ako je bilo lijepo vrijeme, onda smo lovili jastoge. Svićar je bio na krmi i zapovijedao veslačima kako će veslati, kako se okrenuti nasuprot kurenta kako vrša ne bi zakačila za dno. Nije se smjelo izgubiti vršu.

U Komiži je bila jastožera obitelji Marinković Mestrazane koja je mogla primiti do vagon jastoga. Odatle su oni izvozili jastoge po Evropi. To se prodavalo samo za Božić i za Uskrs. Išli su živi jastozi upakirani u drvene kutije sa suhom travom za Trst, Pariz, Rim, Prag, Milano, Beč. A tko je prije u Jugoslaviji znao za jastoge? Marinkovići su izvozili odjednom i po dvije tone živih jastoga u evropske metropole. A Komiža je zimi jela iglice i gire. To je bila hrana puka.

Imali smo u to vrijeme direktnu vezu parobrodom za Trst. Dolazio je parobrod Brioni koji je išao za Trst i komiški ribari su svu dobru ribu slali njime u Trst. U Trstu su naši trgovci prodavali dobru ribu i vino i važnija je bila veza otoka Visa s Trstom nego sa Splitom.

Najbolji svićari nazivali su se u Komiži iz poštovanja kaparjunima. Kaparjun je morao puno znati. Trebao je znati napraviti sve vrste mreža, krpati i konzervirati mreže, morao je poznavati kurente, znakove vremena na moru i na nebu, trebao je poznavati navigaciju, upravljati jedrima, poznavati astronomiju. Oni, kad bi bili došli u trideset pet – četrdeset godina, bila bi im kosa pobijelila od velikih briga i strahova, od napetosti u kojoj su stalno živjeli. Mi smo na otvorenom moru. Nigdje nisi mogao poč pred olujom gdje ćeš biti siguran. Bio si u portu, a nisi bio siguran. Jedino si bio siguran ako si izvukao brod na kraj. Tada si mogao tek zaspati mirno kao čovjek. Naši stari svićari su stavljali kamen pod glavu umjesto jastuka da ne bi od velikog truda tvrdo zaspali, da se ne opuste, da budu na pola budni, da ih vrijeme ne iznenadi na spavanju. To nisu bili obični ljudi, to su bili ljudi izabrani. Ako nije bio jak, nije mogao biti na škoju u zimskom ribolovu. A konkurencija je među njima bila velika. Ako nisi bio natprosječno jak i potpuno zdrav, nisi mogao postati član ribarske družine.

U spiljama Brusnika

I sad kad si se vratio iz ribolova na Brusnik, kad si došao na kraj, najprije je valjalo izvući brod na žalo. Čim bi se izvuklo brod, jedan bi otišao u špilju da stavi kuhati ručak. Fažol bi se već bio skuhao dok su oni lovili jastoge, a on bi brzo od ulovljene ribe skuhao brujet.

Usred otoka su mala jezercica s morskom vodom u kojima su ribari čuvali ulovljene jastoge. Ribari su ih zvali Jezero. Obično je bilo po pet-šest brodova koji su lovili jastoge i svaki je brod imao svoju jastožeru. Tu cirkulira more koje dolazi kroz žalo tako da jastozi mogu živjeti. Kad bi se skupilo više jastoga, onda bi jedan brod za sve njih odnio jastoge u Komižu i predao ih u veliku jastožeru. Bile su korpe od pruća u koje bi se u suhoj travi pakirali živi jastozi za transport do Komiže.

Pričao mi je barba Andrija Zone kako se dogodilo da su ostali bez vode na Brusniku. Zapuhala žestoka tramontana, a oni bez vode. Po noći su prostirali tende da bi ujutro s tende lizali rosu koja bi se po noći uhvatila. Ali i rosa je bila slana, malo manje od mora jer su padale kapljice od morskog slapa koji je nosio vjetar. A lizali su i lišće sa smokve. Bila je jedna smokva koja se raširila po tlu jer nije mogla uvis rasti zbog vjetrova. I ljudi bi u tim strašnim momentima bili prisiljeni lizati rosu s lišća smokve. Pak su sisali i jastoge, ali žeđa se nije mogla zagasiti ničim. Nevrijeme je bilo takvo da se danima nije moglo porinuti brod i otići do tri milje udaljenog otoka Sveca i donijeti s njega vode. Devet dana bili su bez vode. I srećom devete noći došla je strašna oluja i palo je nešto kiše tako da su na tende skupili dva barila vode i to ih je spasilo.

Ipak, unatoč takvom iskustvu nikada na Brusniku nisu ribari htjeli napraviti cisternu za kišnicu kako bi spriječili konkurenciju. Jer kad bi bilo vode, onda bi došli svi drugi, a Brusnik bez cisterne bio je samo za one koji su bili spremni riskirati život da bi zimi na njemu lovili jastoge za evropske bogataške trpeze.

I sad taj veliki rad, te otečene ruke, spavanje s otvorenim šlicom kako bi se ujutro mogao popišati. To danas više nikome ne možeš pričati jer će ti reći da si lud, da to nije moguće, a to je bilo tako, jer ovo ne priča netko tko je to čuo od drugih, nego onaj koji je to doživio, koji je plakao od boli kada bi ujutro uhvatio uže i počeo njime dizati vrše. Morao si se popišati na ruke da se počnu micati prsti. A onda bi otesao ruke i kao pop blagoslovio tim rukama pišotom more. Eto, takav je to bio život. Od tih konopa bile bi ti ruke otvrdle kao tovaru kopita.

Ma zamisli vrh Brusnika, najviša točka brijega s južne strane otoka Brusnika, koja se zove Cuf, samo je Cuf bio iznad kulpa mora. A on je visoko oko petnaest metara. I sad zamisli živo more, kulap mora koji se penje do samog vrha Brusnika. Val bi bio zaokružio sav brijeg, samo mu je vrh malo virio iznad kulpa mora. Brusnik je bio kao jedan brod kad su bili pravi fortunali. Sav je bio u slapu mora tako da nisi mogao disati. Valjalo se u brodu, daleko izvučenom na obalu, sakriti ispod tende da bi mogao disati, a tendu je trebalo dobro potpa-

sati konopima da je vjetar ne odnese. Galebovi nisu to mogli preživjeti pa su bježali zimi na otok Svetac.

I tako je taj život tekao iz godine u godinu. Ostale su samo uspomene koje više mi stari i nemamo kome ispričati. Ali koliko god bilo teško, ti su naši životi bili veseli. Više je bilo prijateljstva, više je bilo uzajamnog poštovanja, povjerenja među ljudima. Ljudi nisu bili indiferentni prema drugome. Bilo je, kako ću ti reći, nekog drugačijeg načina.

OTOK BIŠEVO

Otok Biševo površine je samo 5,91 km², a njegova je obala duga 18,1 km. Najviše je brdo Stražbenica čija se najviša točka diže nad velikom južnom uvalom Trešjavac do visine od 239 m. Toponim Stražbenica otkriva ulogu koju je taj istaknuti vrh Biševa imao u povijesti. Tu je bilo motrilište odakle je stražar promatrao pučinu i pratio kretanje brodova i dimnim ili ognjenim signalom obavještavao Komižu o približavanju gusarskih brodova, a isto tako primao dimne znakove po danu, a vatrom po noći s Palagruže, što su bili znakovi o primicanju gusarske opasnosti.

Biševo ima osam zaseoka: Mežuporat, Poje, Potok, Velo Gora, Nevaja, Porat, Sarbunora, Gurnjo Sarbunora. U tim seocima živjelo je pred Prvi svjetski rat do 320 Bišovjora, kako sebe zovu stanovnici otoka. Svi su oni bili vinogradari i ribari, a svaka je obitelj imala i kuću u Komiži. Biševo je bio vinorodni otok na kojem su velike površine obradivog pješčanog zemljišta bile zasađene čuvenim biševskim plavcem. Proizvodilo se svjetski poznato vino koje se pilo i na bečkom dvoru.

Na ribolovnim poštama otoka Biševa lovile su se velike količine plave ribe koju su ribari solili i izvozili u Veneciju, južnu Italiju i Grčku. Od poreza na ulov na najbogatijoj ribolovnoj poziciji Trešjavac, na južnoj obali Biševa, sagrađena je komiška tvrđava Komuna i dovršena katedrala sv. Stjepana u gradu Hvaru.

Ni svjetski čuveno vino, ni goleme količine plave ribe koje su ribari lovili u bogatom akvatoriju Biševa nisu omogućili tom otoku egzistenciju njegovih stanovnika. Razišli su se po svijetu, najviše ih je bilo u Kaliforniji gdje su postali pioniri riblje industrije SAD-a. Danas na Biševu ima samo desetak stalnih stanovnika.

Modra špilja

Godine 1884. Eugen von Ransonnet, bečki slikar, otkrio je na tom otoku čudesnu morską špilju (Božanić, 2015) i vijest o tom otkriću objavio u bečkim novinama *Neue Freie Presse*. Usporedio ju je s tada već svjetski poznatom morską špiljom Grotta Azzurra na otoku Capriju blizu Napulja. To je bila jedna od vijesti koje su označile početak turizma u Dalmaciji.

Petar Kuničić piše u svom *Vodiču po viškom arhipelagu*: „Ne prođe mnogo vremena, eto turista iz mnogih kulturnih središta gdje hrle na jata, da se dive toj vanrednoj ljepo-

ti matere naravi. Mnogi strukovnjaci, a i isti Ransonnet, tvrde da je najljepša na svijetu. Godine 1891. učeni nadvojvoda Albrecht posjetio je Modru špilju pa će komiшком načelniku Petriću: 'Posjetio sam vašu spilju i radujem vam se što imate onakovu krasotu, koja nadmašuje modru spilju na Capri.' Dok sam učiteljevao na Visu čuo sam isto iz ustiju raznih posjetioca kao godine 1895. od slikara Bukovca, Medovića, dr. Kršnjavoga, Kišpatića, M. Šenoe, Mažuranića i raznih pjesnika i umjetnika, koji su istoga ljeta obašli Capri i Biševo" (Kuničić, 1932: 57).

Dr. Josip Poljak 1928. piše: „Kad pogledamo more, staje nam dah od onog divnog modrila, što se odbija iz njegove dubljine. Sve fine razlike modrih boja, što ih možemo sebi zamisliti, združene su u tom prilično malenom morskome bazenu. Kao da u moru počiva ogroman komad dragoga opala, koji na površini morskoj irizira najljepšim bojama. Preljeva se more od posve jasne modre boje do najtamnijega ultramarina pa dalje prelazi u čisto safirno modriilo, koje prema otvoru u moru postaje sve svjetlije, pa je tik uz stijenu nježne i jasne modre boje. Uz samu stijenu dvorane nalazimo opet fine nijanse crvene, ružičaste, žute, zelene i modre boje koje se prelijevaju jedna u drugu (...). Cijela okolina dvorane djeluje na gledaoca tajanstveno, pa se može s pravom reći, da se nalazimo u podzemnim vilinskim dvorovima.”

Bišovjori, kraljevi Pacifika

Na Biševu se 1882. rodio Martin Bogdanović, ribar iz sela Porat na zapadnoj obali otoka. Postat će jedan od utemeljitelja riblje industrije SAD-a. Godine 1908. emigrirao je i u San Pedru, u Kaliforniji, novcem zarađenim u ribolovu godine 1917. podigao jednu od prvih tvornica za preradu ribe na zapadnoj obali Amerike – *French Sardine Company* – koja će pod imenom *Star Kist Foods* u drugoj polovini 20. stoljeća izrasti u jednu od najvećih tvornica u ribljnoj industriji na svijetu. Bogdanović je prvi u svijetu upotrijebio kašasti led za čuvanje ribe na brodu i tako omogućio ribarima da se odmaknu od obale i upute u prostranstva Pacifika.

Povjesničar Šime Županović piše o Martinu Bogdanoviću: „I tako, malo po malo, on preuzima tako reći čitavu riblju industriju SAD u svoje ruke. Podiže na području Terminal Islanda – San Pedro – Kalifornija, najveće poduzeće za konzerviranje ribe u SAD i u svijetu. U toj tvornici radilo je više komiških i viških ribara, nego što danas Vis ima stanovnika.” (Županović, 1955). Snaga njegove tvornice bila je izuzetna radna sposobnost i iskustvo ljudi iz njegova zavičaja za koje su vrata *Star Kista* uvijek bila otvorena. „Fabrika Bogdanovićeve je za nas Komižane bila mama”, govorili su komiški ribari iz San Pedra prisjećajući se početka svog emigrantskog života. Gotovo da nije bilo Komižanina koji nije svoj život u Americi počinjao zapošljavanjem u Bogdanovićevoj tvornici. To je i glavni razlog što danas u San Pedru ima nekoliko puta više Komižana negoli u Komiži na otoku Visu.

Martin Bogdanović ponio je iz svog zavičaja u svijet izuzetno ribarsko umijeće stečeno u pučinskom ribolovu Viškog arhipelaga, ali isto tako nevjerojatnu upornost, izdr-

žljivost i hrabrost pučinskih ribara iz vremena kada su ribarski brodovi bili pokretani vjetrom i snagom ljudskih mišića. Došao je iz siromašne zemlje u svijet koji je nudio šansu sposobnima, izdržljivima i hrabrima i od siromašnog ribara s Biševa postao najveće ime američke ribarske povijesti. Umro je 1944., a njegov sin Joe Bogdanović preuzeo je upravljanje tvornicom. Njegova flota lovila je po cijelom Pacifiku, od San Pedra do Čilea i Aljaske i do najudaljenijih otoka zapadnog Pacifika.

Valja spomenuti i Paula Martinisa, rođenog u selu Sarbunora na Biševu, i njegove ribolovne podvige u vodama Aljaske i Aleutskih otoka u lovu na losose. U Everettu u državi Washington, gdje je živio i odlazio loviti ribe prvo na tuđim brodovima, a onda na svom, nazvali su ga „kralj lososa”. Povodom jednog ribarskog okupljanja u Everettu 1956. godine stiglo je pismo predsjednika SAD-a Dwighta Eisenhowera u kojem je spomenuo život Paula Martinisa kao „tipičnu američku priču” (Benbow, 2006). Ne zaboravljamo ni Toneta Mihovilovića Bejotu, iz Potoka na Biševu, ribarskog izumitelja. Osmislio je posebnu vrstu plivarice u vodama Galapagosa – tzv. plivaricu „na patent” koja se može skraćivati po visini zbog velikih razlika u dubinama morskog dna na Galapagosu.

Stanovnici Biševa rasuli su se svijetom, od Amerike do Australije. Danas je Biševo napušten otok, sa samo desetak stalnih stanovnika u osam sela, bez perspektive da povrati svoju nekadašnju vitalnost, unatoč svojoj svjetski poznatoj Modroj špilji.

Što se dogodilo?

Što se to dogodilo čovjeku na tom insularnom prostoru Hrvatske, njezinu najmaritimnijem području čiji jezik čuva sedimente nataloženih vjekova intenzivnog života na raskrižju morskih putova? Što se dogodilo čovjeku koji je živio na otočnom raskrižju najintenzivnijeg prometa gdje su se susretali narodi i kulture, jezici i iskustva s raznih mediteranskih obala? Što se dogodilo tom radišnom, otpornom, izdržljivom čovjeku koji je tijekom cijele svoje povijesti živio s morem i od mora, koji je poznao njegove tajne i poštovao njegove zakone, koji je iznad svega cijenio ravnotežu i imao istančan osjećaj mjere u svom odnosu s prirodom kojoj je pripadao?

Njegove kamene kuće zidane su u skladu s prirodnim ambijentom, njihovi oblici slijede ritam krajolika, a i sasvim malena naselja na tom insularnom prostoru imaju mnoge elemente urbaniteta. Njegove barke savršenstvom svojih oblika oslikavaju sklad i osjećaj mjere njihovih graditelja. Njegove mreže grabile su iz dubina mora riblje blago koje je more svojim ritmom života moglo obnavljati. Stoljećima taj sklad nije bio ugrožen, stoljećima je ritam čovjekova života na ovom prostoru bio usklađen s ritmom prirodnih mijena.

Taj insularni svijet, koji je tijekom stoljećâ razvio nevjerojatnu sposobnost autonomnog življenja i politehničko iskustvo pojedinca kako bi mogao preživjeti izoliran od kopna, u vremenu velikih civilizacijskih promjena koje su započele sredinom 20. stoljeća više nije mogao opstati. Dogodile su se promjene kojima taj čovjek nije mogao odolijevati, promjene koje su definitivno poremetile ravnotežu života održavanu stoljećima.

Morski čovjek

Homo insularis u novom vremenu nije našao odgovor na izazov egzistencije. Njegova djeca razišla su se po svijetu. Zadesila ga je, ne možemo se oteti dojmu, ista sudbina kao i *morskoga čovjeka*, kako je on nazivao svog susjeda, sredozemnu medvjedicu – *medvida* s kojim je živio stoljećima.

Za nestanak sredozemne medvjedice iz Jadrana optužen je upravo on – *homo insularis*, otočanin, ribar koji je živio u suparništvu s medvjedicom i koji ju je progonio po valama i spiljama dalekih pučinskih otoka zbog gubitka lovine od koje je živio. Taj strašni krimen za nestanak sredozemne medvjedice neki ekolozi pripisuju čovjeku koji na ovim rubnim otocima Jadrana danas doživljava sudbinu svoje žrtve.

Na otoku Biševu, u spilji Medvidina, vođena je posljednja bitka između čovjeka i morskog čovjeka. Čovjek je tada ubio morskog čovjeka, a potom je nestao i on. Pust je otok Biševo, pust je jadranski pučinski arhipelag, opustošeno je njegovo podmorje i nadmorje. Ali otvoreno je pitanje kome pripisati krimen za tu strašnu činjenicu.

Sredozemna medvjedica amfibija je koja se dobro snalazi i u moru i na kopnu gdje se zadržava radi odmora i čuvanja mladih. Biolozi su utvrdili da joj je kemijski sastav krvi vrlo sličan čovjekovu. Naraste do tri metra dužine i četiri stotine kilograma težine. Engleski zoolog Fleming dao je rodu morskih medvjedica ime *monah* – *Monachus*, *monachus* – zbog njihova usamljeničkog načina života. Atribut *Hermann* u svom latinskom imenu (*Monachus monachus Hermann*) dobila je sredozemna medvjedica prema imenu zoologa Hermanna koji ju je 1777. identificirao kao vrstu u Strasbourgu daleko od mora. Kako piše naš prvi oceanograf Spiridon Brusina, pred sobom je imao primjerak sredozemne medvjedice uhvaćene 1777. na otoku Cresu.

Čovjek je odavno zapazio antropomorfne osobine sredozemne medvjedice. Ona je ribar kao i on. Prednjim perajama kao rukama vadi iz mreže ili vrše ribu, a često je svoju gozbu demonstrirala pred ribarom kojem bi ukrala lovinu. Znala je natjerati ribare u očaj kada bi najbolje komade ribe pred njima bacala po nekoliko metara uvis, a potom hvatala zubima i proždimala. Doživljavali su to ponašanje kao rukanje njihovoj mucu. Rukanje je ljudska osobina, a tu osobinu čovjek je prepoznao u morskom čovjeku, svom suparniku u ribolovu.

Dvoboji u špilji Medvidini

Zvali su ga *matadur*. I, zaista, bio je matador u špilji Medvidini na Biševu – komički ribar Bepo Martinis (1905. – 1990.). U mrak te špilje ulazio je svojom barkom s kopljem u ruci i borio se s morskim medvjedicama. Prije dvadeset i pet godina zabilježio sam magnetofonom njegovu priču:

Bila je to najgora zvir u moru za ribara. To vi, koji niste dozivili, ne morete virovat. Medvid nan je razbival vrse, kidal mrize, kral ribu iz parangala. Najveće je bil guloz na kantere. Kad smo zimi ribali na kantere, razbival nan je vrse, kral ribu, rugal se s nama. Ali, nojgore ol svega, tiral nan je sardele ispol ferala. Dvadeset svič svitli na Bisevu na sardele. I sardele igraju, judi se

vesele da će ujat. Ali, ako je pasal medvid, riba biži u dno i zaludu ti je svitlit. Ako pasa jedan medvid, sve sviće na Bisovo izgubit će ribu. Neće niko ujat ni za brujet. Mores ujat somo ako je medvid sit, ako spi u spilu. Ti si ribar, ti lovis, ali on je gospodor mora, on odlucije hoćes ti ujat oli nećes.

Hodil san u lov na medvida po noći. Bil bi dosal levuton u spilu na vesla da me ne cuje. Levut bi vezal za kraj i onda bi isal u sandulu. Sandula je mala i ima ravno dno pa se more ić njome do kraja spile, do zala di spi medvid. Na provu sandule bil je feral, ali nisi ga smil uzeć, vajalo je u skurini doć do zala. Imal san dupinoru – kopje za dupine i medvide. I onda bi ja slusal je medvid hrope. Kad medvid spi, hrope kako i covik. To se cuje u spili ako je on unutra, cuje se kako hrope.

Možemo li zamisliti prizor: komiški Tezej kreće u labirint Medvidine malom bar-kom s isukanim kopljem kojim se odguruje o bokove tunela u potpunom mraku. Na dnu špilje strašni Minotaur – pola čovjek, a pola medvjed – spava, a njegovo hrkanje minotaursko, kiklopsko, kako bi rekao Ranko Marinković, odjekuje špiljom. Tezej se primiće dnu špilje, a nije sa sobom ponio klupko pređe koje mu je dala Arijadna da ne bi zalutao u labirintu, kako bi se po niti pređe mogao vratiti. Hrkanje postaje sve jače, barka tuče o bokove uskog tunela. I onda, odlučujući trenutak: valja upaliti feral i probuditi medvjedicu. Valja se sresti s morskim čovjekom oči u oči.

I onda bi ja uzegal feral. Pusku nisan nosil jer je opasno – mores ubit sebe. Kako iz plafona spile stalno cidi voda, unutra su stine lise kako da su ol porculana. Ma to je sve fino, liso kako caklo. I kal bis ti potegal iz puske, ako falis medvida, mogal bi metak rebatit, mogal bi se metak vratit i ubil bis sam sebe. Zato nisan nosil pusku.

I, kal si ti uzegal feral, onda bi se medvid probudil. Zaslipi ga ono svitlo ol ferala i ne zna di će. Nima di uteć. Ako ide uteć, mora pasat ispol sandule, a duboko je digod metar, digod pol metra. I ja ga cekan. Ali ni njega lako probit dupinoron. Moras ga pogodit u bok ili ispod vrata, jer ako si ga pogodil u skina (leđa) ili u glavu, vrh kopja se iskrivi i on će uteć. A to su bile bestije i do cetiri kvintala, duge tri metra. Ca uhvati zubima, to lomi. Ne smis falit.

I medvid di će, kud će, eto ga ispod sandule, a ja udri dupinoron. E, sad je borba. Medvid zeli uteć. Provukal se je ispol sandule, sandulu poteze, sandula tuce obo sike, poteze me prema izlazu. To je sila, to se ne more virovat koja je to sila, koja je to zvir.

Tako govori posljednji svjedok bitke između čovjeka i morskog čovjeka, komiški matador Bepo Martinis, čijom pričom završava povijest morskoga covika na Jadranu.

Tko je kriv

Tko je kriv za nestanak morskog čovjeka iz Jadrana? Tko je kriv što je *Monachus monachus Hermann* danas jedna od ugroženih vrsta? Je li tome kriv ribar koji je harpunom gađao svog prirodnog neprijatelja, suparnika u ribolovu – morsku medvjedicu?

Taj strašni gubitak ima globalne dimenzije i posljedica je globalnih civilizacijskih promjena. Ali krimen gubitka besmisleno je pripisivati ribarima koji su ubijali medvjedice. Ubijali su ih stoljećima, ali ih nisu poubijali, njih je uvijek bilo. Bilo ih je jer su postojali uvjeti za njihovo postojanje. Sardele su se lovile uz obalu gdje je živjela morska medvjedica. Na ribolovne pošte dolazili su samo ribari i nitko više. A do dalekih pučinskih otoka, gdje su bila najgušća staništa medvjedica, dolazilo se na jedra i na vesla. Takvih ribara, koji su se upuštali u avanturu plovidbe do dalekih pučinskih otoka, bilo je malo. Sve do masovnije pojave motora na ribarskim brodovima sredinom 20. stoljeća, ti su otoci bili oaze mira, a klasičan lov plave ribe tratama i vojskama nije remetio ravnotežu ekosustava. U to vrijeme lovile su se male količine pridnene ribe jer za nju nije bilo kupaca. Turizma zapravo nije bilo, a ulovljena riba trošila se na području gdje je i ulovljena jer nije bilo hladnjaka. Jedini komercijalan način konzerviranja ulovljene ribe bio je soljenje, a solilo se samo plavu ribu: sardele i incune. Puk je jeo jeftinu plavu ribu, a oboritu samo iznimno. Turističke mase koje u ljetnim mjesecima preplave Sredozemlje pokrenule su se tek u drugoj polovini 20. stoljeća. Na sredozemnim obalama živjelo je samo autohtono stanovništvo čiji je tradicionalan život bio usklađen s prirodom. Bilo je to vrijeme kada je ribolov bio avantura.

U tom vremenu bilo je u moru obilje hrane za medvjedicu. Na najbogatijoj ribolovnoj pošti Viškog arhipelaga, na Trešjavcu kod Biševa, bilo je takvo obilje sardela, kako svjedoče stari dokumenti, da ih je bilo moguće i po danu loviti. Trešjavac je i najpoznatije stanište morske medvjedice na Jadranu. I dok je tako bilo, vazda je bilo i medvjedica unatoč ribarima koji su ih tjerali iz špilja, progonili i ubijali.

Requiem

Otok je zemlja nad morem uzdignuta, zemlja u slanu vodu uronjena, kako kaže latinski jezik – *insula (in salo)*. Otok je kamen što se iz dubina mora prema suncu nad more uspeo. Otok je planet u svemiru mora. Ali otok je i čovjek koji na njemu živi. Taj čovjek njegovo je sjećanje, njegova mudrost, njegovo znanje, bol i njegova radost, pjesma i jezik njegov. Bez čovjeka otok ne pripada povijesti, ne pripada ljudskom vremenu. Kad umre njegov posljednji stanovnik, umire i on. Plamičak života potiču tek posjetitelji koji dođu na otok nekim poslom. Kad je u kolovozu 1995. posada projekta *Ars halieutica* na Svecu sjekla drvo za gradnju replike komiške falkuše, gledali smo titravo svjetlo petrolejke na prozoru Antonije Zanki, jedini znak prisutnosti čovjeka u otočnoj pustoši Svetog Andrije. Dana 21. siječnja 2000. viška limena glazba odsvirala je u Komiži posmrtni marš i njoj, posljednjoj stanovnici s krajnjeg otočnog fronta Jadrana.

Arijadna

Smrt Antonije Zanki metafora je umiranja hrvatskog arhipelaga na kojem danas žive najstariji stanovnici Hrvatske. Pitanje je dana kad će se ugasiti posljednji prozor sljedećeg od pedesetak preostalih nastanjenih hrvatskih otoka. Pitanje je tko će pokopati

posljednje. Hoće li doživjeti sudbinu o kojoj pjeva do danas na otoku Visu sačuvana pjesma o Arijadni?

Nevjerojatno je do koje dubine u vremenu sežu neke priče, legende i pjesme na tim otocima koincidirajući svojim smislom s aktualnim ljudskim sudbinama. Viška klapska pjesma pjeva tako o nesretnoj sudbini Arijadne koja je svojom niti omogućila Tezeju da izađe iz labirinta, nakon što je ubio Minotaura, da bi ju on potom na putu od Krete do Atene ostavio na pustom otoku Naksu. Po kakvoj su to čudesnoj Arijadninoj niti usmene predaje doprli s uha na uho iz labirinta vremena do naših dana stihovi koji svojom mračnom arhaičnošću povezuju jednu mitsku sudbinu sa sudbinom posljednje stanovnice otoka Sveca?

Arijadna

*Arijadna privarena
Na otoku ostavjena
Na otoku pustošnomu
Di ni sela, di ni groda
Di ni juskeg razgovora.*

*Sujeno jon je umriti
Varhu juđih pribivati.
Corni zviru skupit će se
Na kosti jon neukopone.*

Antonija je Zanki, sluteći smrt, došla u Komižu da bi umrla. Pokopana je na groblju podno crkve svetog Nikole putnika, zaštitnika pomoraca. A da je njezin dolazak u Komižu spriječilo jugo, vjetar koji danima, pa i tjednima zna posve izolirati taj otok, pjesma o Arijadni na pustom otoku Naksu bila bi pjesma koja pjeva i o sudbini posljednje stanovnice Sveca. S jednom ženom, barem po legendi, započinje povijest otoka. Bila je to ilirska kraljica Teuta, *Kraljica ol Otuk*. Okončava se smrću Antonije Zanki, posljednje kraljice na prijestolju pustog otoka.

Epilog

Posebnost i vrijednost Viškog arhipelaga prva je prepoznala Svjetska ekološka organizacija *World Wildlife Fund* (WWF).¹⁰ Godine 2003. uvrstila ga je u *Adriatic Blue Corridor* pozivajući se na provedenu znanstvenu analizu koja je potvrdila izuzetni diverzitet njegove zemne i podmorske flore i faune. Koridor uključuje otoke Svetac, Brusnik i Biševo, sjeverozapadni i jugoistočni dio otoka Visa, jugoistočni dio otoka

¹⁰ <http://worldwildlife.org>.

Lastova s pripadajućim subarhipelagom, zapadni i istočni dio otoka Mljeta i važna ribolovna područja otoka Sušca, Jabučke kotline i palagruškog subarhipelaga. Geografska i povijesna izolacija razlogom su iznimno raznovrsne i očuvane otočne flore i faune i na kopnu i pod morem.¹¹ U koridoru se ističe Biševo i njegova flora. Na otoku je pobrojeno čak 480 biljnih vrsta, među njima i nekoliko endemskih. WWF je uvrstio Viški arhipelag i u popis deset posljednjih „rajskih oaza Sredozemlja” uzimajući pritom u obzir brojne spomenike prirode, biodiverzitet, kulturno materijalno i nematerijalno nasljeđe, povijesne reference otoka i raskrižje morskih putova koje mu je omogućilo da bude poprište velikih povijesnih događaja od antike do novijeg doba.¹² Potvrdilo se da je Viški arhipelag područje najveće koncentracije spomenika prirode u Europi: Modra špilja, Medvidina (otok Biševo), Zelena špilja (otok Ravnik), uvala Stiniva (južna obala Visa) i vulkanski otočići Brusnik i Jabuka.

Model masovnog turizma, koji je osvojio zapadnu obalu Jadrana, postupno se i, čini se, nezaustavljivo nameće i njegovoj istočnoj obali, pa tako i otoku Visu koji nema ni demografsku ni ekonomsku snagu da se tome suprotstavi i nametne model održivog razvoja. Kaotičan razvoj sve je izvjesnija perspektiva, a ona znači podjelu na nekoliko ljetnih mjeseci kada je otok preplavljen turistima koji oprčavaju globus i koje u pravilu zanima samo slikovitost otočne baštine (koja se sve češće poima samo kao kulisa nove „selfie-kulture”) te na ostatak godine kada je otok pust, ne samo bez turista već i bez velikog broja domicilnih otočana. Vis je tada mrtav otok na kojem mladi ne mogu planirati svoju budućnost.

Vis i njegovi pučinski otoci bili su gotovo pola stoljeća, od 1945. do lipnja 1989., zabranjena zona za strance, vojna zona unutar koje je stanovnicima bilo ograničeno elementarno ljudsko pravo komunikacije sa svijetom. Uz negativne posljedice takva stanja, od kojih je najgora bila drastična depopulacija do te mjere da je otok izgubio svoju reproduktivnu sposobnost, javila se i poneka prednost. Na prvom je mjestu svakako očuvanost njegova prostora od razornih posljedica masovnog turizma koji je zahvatio hrvatsku obalu i otoke. Tako se javila ideja o potrebi svjetske valorizacije tog prostora.

Godine 2016. Grad Komiža, Grad Vis i Nautički centar Komiža pokreću na otoku Biševu projekt *UNESCO Aspiring Geopark Vis Archipelago* koji obuhvaća otok Vis i niz pučinskih otočića unutar akvatorija većeg od 6600 km². UNESCO je prihvatio projektnu ideju i pozvao da ju se sljedeće godine predstavi na 24. konferenciji UNESCO-ove mreže European Geopark Network u Ponta Delgadi na Azorima.

Projekt je predstavljen 9. rujna 2017. Ni dvije godine kasnije, 17. travnja 2019., UNESCO je usvojio našu kandidaturu i proglasio prvi geopark na Jadranu, UNESCO Geopark Vis Archipelago. Našli smo se u Global Geopark Networku – obitelji 147 geoparkova svijeta.

¹¹ www.sunce-st.org.

¹² <http://www.croatia.org/crown/articles/8437/1/E-Lost-Mediterranean-island-deemed-wild-paradise.html>.

Vizija

Odumiranju Visa i njegovih otočića suprotstavili smo viziju geoparka Viški arhipelag (Božanić, 2020). Temeljimo ju na uvjerenju da je sve izvjesniju perspektivu neodrživog masovnog turizma moguće, a i nužno izbjeći ako želimo živjeti na otoku obnovljene vitalnosti koji nudi mladima perspektivu i motiv da na njemu planiraju budućnost kao baštinici njegove jedinstvene prirode i milenijskog kulturnog nasljeđa, da budu pokretači njegovih zanemarenih i zaboravljenih razvojnih mogućnosti.

Viški arhipelag u središtu Jadrana jedinstven je geološki i kulturno-povijesni prostor. Cjelovit pristup i popularno-geološka obrada odabranih lokaliteta temelj su uspješnog iskorištavanja tih prirodnih znamenitosti s ciljem stvaranja uvjeta za prosperitet otočnog stanovništva. Posebno valja naglasiti prirodne resurse pitke vode na otoku, koji su dostupni upravo zbog specifične geološke građe. Ti su resursi ograničeni što potencira nužnost razvoja održivog turizma čiji je vid – geoturizam – logičan izbor. Sve ostalo, što je nužno za jedan uspješan geopark, nalazi se u biološkim, speleološkim i drugim prirodnim značajkama ovog područja, ali i u povijesnoj, kulturnoj, maritimnoj, ribarskoj i poljoprivrednoj baštini stanovnika Viškog arhipelaga. Sve te spoznaje potrebno je ugraditi u dobro osmišljen i usklađen plan upravljanja i razvoja geoparka Viški arhipelag.

Umrežen u UNESCO Global Geopark Network, geopark Viški arhipelag mogao bi, a i trebao postati nezaobilazna atrakcija Jadrana, otočni prostor koji nudi nov model turizma, vrhunsku interpretaciju svekolike otočne baštine. Proglašenjem geoparka otvaraju se mogućnosti zapošljavanja mladih stručnjaka, interpretatora baštine. Nude se i brojne nove atrakcije: nove geostaze koje uključuju geološke, geomorfološke, biološke i kulturno-antropološke vidove interpretacije: Brusnik, Svetac, Jabuka, Palagruža, špilje otoka Visa, eolska polja na njegovoj jugoistočnoj obali, arheološko blago antičke Isse, ruralni prostor unutrašnjosti otoka i prije svega geološke prizore najstarijih stijena na Jadranu, nastalih lomljenjem prakontinenta Pangee prije 220 milijuna godina. Te jedinstvene stijene na Jadranu mogu se vidjeti samo u uvali Komiže i na pučinskim otocima Brusniku i Jabuci, otocima koji se uzdižu pod pritiskom tektonskih sila u Zemljinoj utrobi.

Središnji jadranski položaj Viškog arhipelaga omogućuje da velik broj turističkih brodova koji plove Jadranom uđe u prostrani akvatorij geoparka i posjeti otok čiji je antički grad Issa bio jedno od ishodišta urbane civilizacije na istočnoj obali Jadrana, ishodište pismenosti, književnosti, teatra i upotrebe novca i katastra. Englezima je bio „Gibraltar Jadrana”, a u II. svjetskom ratu jedina na Jadranu nepokorena točka okupirane Europe.

Vizije se obično predstavljaju u sadašnjem vremenu da bi se što bolje predočili budući rezultati. Učinimo to i ovdje: Interpretacijski centar *Terra Marique* u komiškoj tvrđavi postaje najveća muzeološka atrakcija Komiže u kojoj gosti upoznaju komišku ribarsku povijest. Njegov pandan Interpretacijski centar na otoku Biševu,

smješten u obnovljenoj zgradi napuštene škole, izrasta u suradnji sa Sveučilištem u Splitu u interuniverzitetski međunarodni centar za otočke studije. Centar organizira međunarodne znanstvene konferencije, geološke radionice i međunarodne škole. Uspostavljena je suradnja sa znanstvenim institucijama koje se bave otocima, hrvatskim i svjetskim. Usto, Muzej grada Visa u staroj tvrđavi, „Gospinoj bateriji”, nudi integralnu interpretaciju povijesti i života otoka, njegove iznimne prirodne i povijesne baštine, nematerijalne i materijalne. Geopark Viški arhipelag nadrađa tako svoj početni *raison d'être* i postaje *brand* hrvatskog turizma, atraktivan prostor za život mladih – dostojan odgovor na izazov opstanka.

Da bi tako ambiciozan projekt svjetske valorizacije baštine jedne male otočke sredine koja ima samo 3000 stanovnika s prosječnom dobi oko šezdeset godina bio ostvariv, nužno je da entuzijasti koji su ga pokrenuli okupe dovoljno stručnjaka iz Hrvatske i inozemstva i tako izrastu u organiziranu kompetentnu skupinu s konkretnim zadacima i rokovima njihova izvršenja. Jezgra već postoji i treba ju proširiti i ojačati da bi se stvorile pretpostavke za interdisciplinarnu interpretaciju i obuhvat svih zanimljivih područja baštine u ovom najmanjem, najmlađem i populacijski najmalobrojnijem geoparku u UNESCO-ovoj globalnoj mreži. Jezgru, nadamo se, sve jaču, trebaju i dalje činiti oni koji vjeruju u budućnost otoka Visa.

LITERATURA

- Benbow, M., 2006, „Commercial Fishing in Everett Goes to Oblivion”, Herald Net, Everett, Washington, <https://www.heraldnet.com/news/commercial-fishing-in-everett-sails-to-oblivion/>.
- Božić Jerolimov, N., 1784, *Liber Comisiae conscriptus anno Reparatae salutis 1784*.
- Božanić, J., 2009, „Terra nauta – Doprinosi hrvatskih ribara svjetskom ribarstvu”, *Sušačka revija* 65, <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=65&C=5>.
- Božanić, J., 2011, *Lingua halieutica – Ribarski jezik Komize*, Split: Književni krug Split.
- Božanić, J., 2015, *The Azure Sun. The Blue Grotto on the island of Biševo*, Komiza: Ars halieutica.
- Božanić, J., 2018, „Poslovice otoka Visa. Paremiološke i stilističke interpretacije, korpus ileksik”, *Čakavska rič* (1-2), 5–156.
- Božanić, J., 2020, „Vizija: Geopark Viški arhipelag u UNESCO-ovoj svjetskoj mreži geoparkova”, *Hrvatska zora* br. 82, Glasilo Ogranka Matice hrvatske u Visu, 27–29.
- Buchberger, M., 2008, *Jabuka, Sveti Andrija i Brusnik*, Zagreb: Vlastita naklada.
- Crnjaković, M.; Šoufek, M.; Mikulčić Pavlaković, S.; Bukovec, D.; Lacković, D., 2005, *O pelagozitu iz petrografske zbirke Hrvatskog prirodoslovnog muzeja // Knjiga sažetaka*. Zagreb: Hrvatski geološki institut, str. 23–24
- D’Erco, R., 1973, *O ribolovu na istočnom Jadranu. Historijsko-pravna, ribarstveno-politička i ekonomska građa*, Prinosi proučavanju ekonomike ribarstva i ribarskog prava, knj. 7, Split: Jadranski institut JAZU.
- Fortis, A., [1774], 1974, *Put po Dalmaciji*, Split: Marjan tisak.
- Fuis, F., 1932, „Strašan doživljaj dvojice ribara iz Komize”, *Novosti* 301.
- Kirigin, B. i Milošević, A., 1981, „Otkritje – Svetac”, *Arheo*, Glasilo slovenskega arheološkega društva, 2, 47–51.
- Kuničić, P., 1932, *Modra Spila: vodič po viškom arhipelagu*, Dubrovnik: Naklada knjižare Jadran.
- Mirković, M., 1952, „Predgovor” u knjizi *Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora* G. Novaka, sv. I, otoci Vis i Hvar. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Novak, G., 1952, *Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora*, sv. I, otoci Vis i Hvar, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Poljak, J., 1928, „Modra pećina na otoku Biševu”, *Novo doba*, XI/1928, 65.
- Ujević, T., 1930, „Nit u srcu mora i Teutin dvor – Komiza na Visu i otok Sveti Andrija”, *Jadranska pošta*, VI, 197 i 198. Preuzeto iz T. Ujević, *Izabrana djela*, knjiga 3. Proza, str. 167–170 i 171–176, 1964, Beograd, Zagreb, Sarajevo: Prosveta, Naprijed i Svjetlost.
- Županović, Š., 1995, *Hrvati i more*, knjiga 2, Split: Književni krug.